

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Nis Branderup: Dansk klubfest i Berlin 1905

Lars Henningsen: Det offentlige fattigvæsens grundlæggelse i Haderslev

H. P. Jensen: I anledning af nogle ryer eller buske i Gestrup Lund

L. S. Ravn: Haderslev-lærernes edsaflæggelse i 1861, 1863 og 1867

Einige prinzipielle Bemærkungen zu Troels Finks Kritik an den

»Beiträgen zur Frage der ethnischen Identifikation des BDN«

Troels Fink: Nogle principielle bemærkninger til Thiel J. Martensen
og K. D. Sievers

Bog anmeldelser

Spis op, så bliver det godt vejr

Grænselandsdagbog

MARTS

3 · 1976

52. ÅRGANG

BISKOP PEDER HEGELUNDS DAGBØGER 1565–1614

Optegnelser fra studieårene i Tyskland 1565–69, fra rektortiden i Ribe i årene derefter og fra årene som biskop i Ribe 1595–1614. Med et væld af optegnelser fra Sønderjylland og Vestjylland af egnhistorisk, kulturhistorisk og personalhistorisk karakter.

Udkommer o. 1. august i 2 bind – ca. 1100 sider. Udgivet og kommenteret af lektor Bue Kaae.

Pris ved forudbestilling: 100 kr. inkl. moms. Forudbestilling omgående og senest 1. april til

Historisk Samfund for Ribe Amt
Puggårdsgade 7, 6760 Ribe

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

indbyder til lysbilledforedrag om

»Sønderjyske borge og voldsteder I ny belysning«

ved Hans Stiesdal, inspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling,

Mandag d. 5. april kl. 20.00: Haderslev amtskreds, **Hotel Rødding**, med efterfølgende generalforsamling.

Tirsdag d. 6. april kl. 20.00: Tønder amtskreds, **Tønderhus**, med efterfølgende generalforsamling.

Torsdag d. 8. april kl. 19.30: Sydslesvig, **Dansk Centralbibliotek**, Nørregade, Flensborg, med efterfølgende generalforsamling.

Lørdag d. 10. april kl. 15.00: Åbenrå amtskreds, **Landsarkivet**, Haderslevvej 45, Åbenrå.

Og til lysbilledforedrag om

»Urmagerkunstens udvikling med særlig henblik på tårnure og andre monumentalure«

ved Hans Stiesdal, inspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling,

Onsdag d. 7. april kl. 19.30: Sønderborg amtskreds, **Sønderborg Slot**. Gratis adgang. Alle er velkomne.

NY H E D

Hans S. Bruun: PÅ DØDSMARCH GENNEM HITLERS TYSKLAND

Lederen af Frøslevlejrens Museum, Hans S. Bruun, beretter om sin tunge vandring gennem Nazitysklands dødslejre.

Hans Bruun ankom med det første hold Horserød fanger til Frøslevlejren i august 1944 og deporteredes 30 dage senere til koncentrationslejren Neuengamme. På en af de såkaldte udekommadoer føres Hans Bruun, fange nr. 50451, under umenneskelige lidelser gennem Hitlers rige.

Hans Bruun overlevede de tyske tilintetgørelseslejre og blev befriet, nedbrudt, men med livet i behold. Hans beretning er et menneskeligt dokument om en uhyggelig tid.

Signerede eksemplarer kan kun fås i Padborg Boghandel.

Undertegnede bestiller hermed ..... expl. **Hans Bruun: På døds march gennem Hitlers Tyskland**, pris kr. 33,- med forfatterens signatur.

Navn og adresse

Postnummer

By

PADBORG BOGHANDEL
Nørregade 16, 6330 Padborg, Tlf. (04) 67 31 08

Fra en fest før den første verdenskrig i den danske klub i Berlin.

De tre unge mænd i præsiske garderuniform er fra venstre Søren Andresen, Øster Terp, Hans Fink, Ejsbøl og Niels Madsen Branderup, Dybvad ved Rødebro.

Dansk klubfest i Berlin 1905

AF NIS BRANDERUP

Fhv. købmand Nis Branderup, tidl. Rødebro, nu Åbenrå, har fundet et gammelt billede og søger supplerende oplysninger om det – for en del kan han selv fortælle.

Forleden »faldt jeg over« et billede fra før den første verdenskrig. Vistnok fra 1905. Det er fra den danske klub i Berlin.

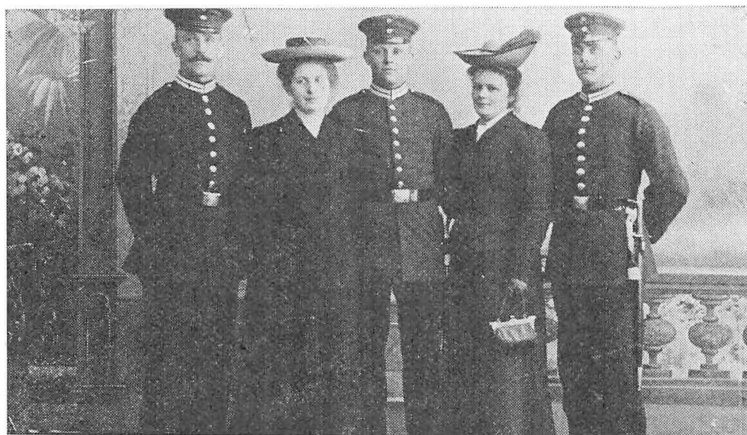
Hvad der er blevet fejret hin dag i klubben, ved jeg ikke. Men måske kan nogle af Historisk Samfunds medlemmer hjælpe mig?

Der er lutter pæne mennesker tilstede med stive flipper helt op i halsen, som det nu hørte sig til dengang. Desuden er der 3 nydelige damer med til festen, – 2 i hvidt og 1 vistnok i sort. På bordet står de nordiske flag. Oppe i det højre hjørne kommer en vikingsnekke sejlen for fulde sejl, og væggene er draperet med Dannebrog. Over lampen hænger der små danske splitflag. Talerstolen er pyntet med løv, og såvidt jeg

kan se, er det en fane, som manden – nr. 4 fra venstre med butterflyen – holder i sin udstrakte højre hånd. På fanen hænger et signeret bånd med påskriften: »FRA NORDISK UNGDOM I BERLIN«. På en »plakat« mellem vikingskibet og manden, som er kravlet op under loftet, står der noget, som jeg ikke kan læse. Men når jeg bruger forstørrelsesglas, synes jeg at kunne skimte åretallet 1905.

Men det, som man særlig skal lægge mærke til, er – at der er tre unge præsiske underofficerer med til festen. Det ser mærkeligt ud med tre tyske officerer i den danske klub – ikke? Nå, – Sønderjydsk Månedsskrifts læsere har vel sagtens forlængst regnet ud, at det drejer sig om tre unge dansksindede sønderjyder, og det er det da også.

De var venner disse tre og er flere gange fotograferet sammen. De lå ved samme regiment og samme kompagni – ved garden i

Fra venstre: Hans Fink, Søren Andresen og Nis Madsen Branderup. De unge damers navne kendes ikke.

Berlin. Længst til venstre står Søren Andresen fra Øster Terp. I midten Hans Fink fra Ejsbøl (bror til Jep og Holger Fink) og længst til højre Nis Madsen Branderup fra Dybvad ved Rødekro. (Bror til købmand M. P. Branderup, Rødekro). M. P. Branderup, som lever endnu, er veteran fra 1914–1918 og siger, at selv om Køllertiden på det tidspunkt var et overstået stadium, så var det ikke så velset, at de dansksindede soldater rendte til klubmøde i den danske klub.

Som de tre venner havde fulgtes ad gennem tykt og tyndt som soldaterkammerater, således fulgtes de også ad ved krigsudbruddet og kom i felten omgående. Og krigen var ikke mange dage gammel, før en fransk granat slog ned midt imellem dem. Det var den 6. september 1914. Søren Andresen blev dræbt på stedet, og Hans Fink slap uskadt, Nis Madsen Branderup blev såret i panden ved hårgården, – dog ikke livsfarligt. Men han skulle ikke overleve. Der gik stivkrampe i såret, og det havde man ingen vaccine imod dengang. Han skriver et »Feldpostkorte« hjem til sin unge kone og 2 små børn den 12. sept. – på et nydeligt fejlrit dansk med latinske bogstaver, at nu har han det bedre, men han vil ikke skrive et langt brev for ikke at anstrænge øjnene. Men den 19.9. får hans kone telegram om, at Nis er død. Han var vist den første i Ris sogn, som faldt. Til julen får hans enke et kort fra

Hans Fink, som skriver:

Essey, Frankrig, d. 18.12.14.

Kære venner. En glædelig og velsignet julefest ønsker jeg eder. Tungt og vemodigt vil det blive at fejre jul i så mange, mange hjem. Da er det godt, at I har de små børn, at de kan lyse op med deres barnlighed. Jeg er Gud ske lov sund og rask endnu. Men mangler tit mine to kammerater. Vorherre give Eder sin julefred i hjertet. Vær venligt hilset. Eders Hans Fink.

Kunne det være kønnere skrevet til en ung enke med 2 små børn? Og hvad der så igen undrer mig: På aldeles fejlrit dansk. Hvor mange gør ham det efter idag? Om det så er bolle-å, så bruger han det i 1914.

Nis og Søren hviler nu i fremmed jord. Hans kom uskadt hjem og fik slægtgården. Nis' bror Mathias (føromtalt M. P. Branderup) »slap« med at blive såret to gange plus en svær omgang tyfus.

Som det så ofte gik efter en krig, hvor manden på gården var faldet, så giftede enken sig med en af sin første mands brødre. Det så man tit. Således også her. Mathias var købmandsuddannet, og da han havde mere lyst til handelen end til bønderiet, så solgte de gården i 1921 og startede som købmandsfolk i Rødekro. Deres førstefødte blev en søn. Han blev opkaldt efter Nis Madsen Branderup. Det er undertegnede.

Det offentlige fattigvæsens grundlæggelse i Haderslev

AF LARS HENNINGSEN

Et stykke administrationshistorie kalder arkivar Lars N. Henningsen, Haderslev, sin artikel om Haderslevs fattigvæsen.

Grundlaget for artiklen, de originale akter, har forfatteren fundet i en række arkiver, som der henvises til i fodnoterne, nemlig:

LASH: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

LA: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.

RA: Rigsarkivet, København.

H. BARk.: Haderslev Rådstuearkiv, Haderslev.

H. AArk.: Haderslev amtsarkiv.

TKIA: Tyske Kancelli indenrigske afdeling.

I hertugdømmerne blev der først fra 1730'erne gjort forsøg på at indføre et offentligt administreret fattigvæsen i alle egne af de to landsdele.

Årene, der fulgte efter den store nordiske krigs afslutning i 1720, var fattige såvel på landet som i byerne – krigens ødelæggelser, skattetrykket, oversvømmelser i marskegninge og lave kornpriser medførte enorme skatterestancer¹.

Tiggeriet tog derfor et vældigt opsving, og i årene 1723 og 1727 udkom forordninger, som skulle hindre »det omstrejfende løse pak«s tiggeri i de kongelige dele af hertugdømmerne². Lignende bestemmelser ud-

stedtes for de fællesstyrede områder af Holsten i 1724³, for den fyrstelige del af Holsten i 1732⁴ og for hertugdømmet Plön i 1736⁵.

Hensigten med disse forordninger var dog blot at jage alle fremmede tiggere bort og at regulere de hjemmehørende fattiges tiggeri. Alt tiggeri blev ikke forbudt, og øvrigheden påtog sig ikke at administrere fattigforsorgen.

Omslaget kom først i 1730'erne, og på dette som på andre områder udgik vigtige impulser fra den blomstrende handelsby Flensborg. Her udformede borgmester og råd en »Armen-Ordning«, som blev stadfæstet af Christian VI den 14. oktober 1735. I denne pietistisk prægede fattigordning blev alt tiggeri forbudt i Flensborg, alle borgere skulle tegne sig for et ugentligt bidrag til fattigkassen, og viste de sig uvillige, kunne borgmester og råd ansætte dem til et passende beløb. De hjemmehørende fattige skulle herefter underholdes ved ugentlige uddelinger af fattigkassen⁶.

Straks efter modtagelsen af kongens »konfirmation« blev den flensborgske fattigordning trykt og blev således kendt i videre kredse. Den øvede herved ikke blot afgørende indflydelse på udformningen af den generelle fattigforordning for hertugdømmerne, der udstedtes den 7. september 1736, men

1. Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. 1720–1814 bd. 1 s. 14, 375 ff, Sønderjyllands hist. bd. 3, s. 333 f.

2. LASH Abt. 13 A nr. 360.

3. Sammlung der hauptsächlichsten Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen (1773) s. 834 ff.

4. LASH Abt. 401, frdn. 1732, 10. 9.

5. Chr. Fr. Brüner: Sammlung der ... Holstein-Plönischen Verordnungen ... (1757) s. 231 ff.

6. Corpus Statutorum Slesvicensium bd. 2 s. 338 ff.

blev også hurtigt kendt i Haderslev. Som trafikalt knudepunkt havde denne by nemlig livlig forbindelse med Flensborg, og en boghandler herfra havde tillige eneret på at handle med bøger i Haderslev⁷. Ideerne i den flensborgske fattigordning fandt straks tilslutning hos øvrigheden i Haderslev, som nu besluttede at reformere byens fattigvæsen efter de samme retningslinier, som var fulgt i Flensborg. Resultatet blev fattigordningen for Haderslev af den 7. juni 1736⁸.

Administrative forhold

For nærmere at forstå denne nyordning er det nødvendigt kort at omtale de administrative forhold i Haderslev, især da dette emne ikke er behandlet i den foreliggende litteratur.

Haderslev by bestod af to kommuner: købstaden, der omfattede tre fjerdedele af byen, og Slotsgrunden omfattende én fjerdedel af byen. Sidstnævnte kommune bestod bl.a. af Slotsgrunden, områder på Klosteret og dele af Gl. Haderslev.

Den øverste autoritet på Slotsgrunden var amtmanden, men denne udøvede sin myndighed gennem husfogeden. Husfogeden var den embedsmand i amtsadministrationen, som normalt førte tilsyn med de kongelige ejendomme, med møller, broer, fiskedamme, skove og vejvæsenet, og som udskrev vogne til frikørsler. Husfogeden for Haderslev østeramts husfogderi var tillige en slags borgmester på Slotsgrunden i Haderslev⁹. Den daglige forvaltning af de kommunale anliggender lå hos de fire deputerede, der blev udnævnt af amtmanden. Arbejdet som

skatteindkræver og regnskabsfører gik på skift mellem de deputerede, og skatterne blev årligt fastlagt af de deputerede under husfogedens forsæde sammen med nogle årligt edssvorne »skattelæggere«¹⁰.

Købstaden var siden 1731 unddraget amtmandens myndighed, og stod under statholderen. Bystyret bestod af magistraten, dvs. en borgmester og fire rådmænd. Én af rådmændene fungerede som rådskæmner, og havde som sådan til opgave at beordre arbejder udført for byen og anvise regningerne til betaling af bykassen¹¹. 16 deputerede foretog sammen med rådet skatteligning og revision af byregnskabet, som årligt blev ført af den sidst udnævnte deputerede borger (bykassereren eller bykæmneren)¹².

Den kirkelige inddeling af byen svarede ikke til denne civile inddeling. Til byens eneste sognekirke, Sct. Marie, hørte det meste af byen. En del af Gl. Haderslev hørte dog i kirkelig henseende til landsognet, Gl. Haderslev menighed. Byens præsteskab bestod af hovedpræsten (sognepræsten), som tillige var provst i Haderslev provsti, en archidiakon og en diakon.

De fattiges kår før 1736

Disse udviklede administrative forhold – et træk man møder mange steder i hertugdømmerne – gjorde det vanskeligt at skabe et levedygtigt fattigvæsen. Før 1736 fandtes der intet offentligt fattigvæsen og ingen fattigkasser i købstaden eller på Slotsgrunden. De notorisk fattige, som ikke kunne klare sig uden regelmæssig hjælp, havde ret til at tigge føden sammen dagligt eller ugentligt på byens gader eller ved folks døre¹³.

7. T. O. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800 s. 341 f.

8. H. BArk. Cod. 38 s. 141 ff. Achelis op. cit. s. 273 ff.

9. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse (1775) s. 7.

10. LA, H. AArk. fat. sager, østeramt, vedr. Slotsgrunden i Haderslev.

11. H. BArk. byregnskaber med bilag, div. år.

12. Achelis op. cit. s. 57 ff, s. 405.

13. H. BArk. XV B 4, 1728. Cod. 38 s. 146 f.

Ved gudstjenesterne blev kirkepengen båret rundt i kirken, og en del af de indkomne beløb uddeltes til de fattige ved juletid på rådhuset under provstens og magistratens ledelse. Kun ved denne lejlighed administrerede øvrigheden således selv en form for fattighjælp. Det drejede sig om småbeløb, og de fattige var derfor hovedsagelig henviset til privat velgørenhed – tiggeri.

Fattigordningen af den 7. juni 1736

Men for borgerne medførte dette mange gener. Ikke blot blev de løbet på dørene af byens egne fattige, men da Haderslev lå ved hovedvejen, drog også mange fremmede tiggere gennem byen, så »indbyggerne ofte næppe kan værge sig for det uhyre overløb«¹⁴. Det var derfor naturligt, at magistraten og amtmanden, da de havde hørt om Flensborgs ny fattigordning, besluttede at indføre noget lignende i Haderslev.

Initiativet til reformen af den 7. juni 1736 udgik sandsynligvis fra magistraten, mens gejstligheden, som især på landet havde afgørende indflydelse på fattigvæsenet, ikke deltog.

Motivet bag oprettelsen af det ny fattigvæsen blev udtrykt med al ønskelig tydelighed i selve ordningen: Borgerne fandt de omstørfende og hjemmehørende fattiges tiggeri så utåleligt, at det var nødvendigt at gøre noget effektivt for at jage de fremmede tiggere bort og samtidig bringe de hjemmehørende fattiges tiggeri til ophør. En fælles fattigkasse for begge kommuner skulle derfor oprettes, så de fattige, der hidtil havde tigget, kunne få ugepenge og dermed ikke længere behøvede at genere borgerne med det evindelige tiggeri. Når fattigkassen var oprettet skulle alt tiggeri da forbydes, og der skulle for fremtiden være i alt to fattigfogeder i byen, således at tiggeriet kunne hindres effektivt. Fattigvæsenets indtægter skulle komme fra frivillige bidrag, men tegnede borgerne sig ikke for tilstræk-

keligt, ville øvrigheden med kongens tilladelse ansætte de pågældende og evt. bruge tvangsmidler. Også hvad der blev lagt i to af de tre klingpunge og i fattigblokken i kirken skulle tilfalde fattigkassen.

Kongens stadfæstelse

Samtidig med at denne lokale fattigordning blev udarbejdet i Haderslev, arbejdede Overretten på Gottorp, Regeringskanselliet i Glückstadt og Tyske Kancelliet i København med udformning af en fattigforordning for alle kongelige dele af hertugdømmerne, og i oktober 1736 blev denne generelle fattigforordning publiceret fra prædikestolene i Haderslev. Også den almindelige forordning forbød alt tiggeri og pålagde øvrigheden at sørge for underhold til de værdigt trængende, men til beroligelse for dem, der havde udformet den lokale fattigordning, hed det dog i forordningen, at allerede eksisterende, tilfredsstillende fattigordninger kunne forblive i kraft, dog skulle de pågældende øvrigheder indberette derom og afvente kongens resolution¹⁵.

Den 4. november indsendte amtmanden og magistraten da fattigordningen til godkendelse, og da regeringen fandt, at den generelle forordnings hensigt kunne opnås ved hjælp af den haderslesvske ordning, modtog amtmanden og magistraten den 9. december 1737 kongens approbation¹⁶. Dette betød, at det lovmæssige grundlag for administrationen af hjælpen til de hjemmehørende fattige i Haderslev blev den lokale fattigordning, ikke forordningen af den 7. september 1736. Denne skulle kun gælde for de spørgsmål, hvor den lokale ordning ikke gav tilstrækkelige regler (f.eks. regler om fremmedes tiggeri, hjemstedsret m.m.).

Det fælles fattigvæsen for de to kommu-

14. H, BARk. Cod. 38 s. 142 f.

15. Frdn. 1736, 7. 9. § 16.

16. RA, TKIA D 123 V 1737, 9. 12.

ner i Haderslev etableredes efter planen i juli måned 1736, men trods det, at den lokale fattigordning var anerkendt som det haderslesvske fattigvæsens grundlov, blev den ikke fulgt nøje i de følgende årtier.

Vi vil nu skitsere, hvordan det fattigvæsen, som skabtes med fattigordningen af den 7. juni 1736, fungerede i praksis.

Klingpunge og fattigbøsser

Fattigvæsenets indtægter i Haderslev faldt i to hovedgrupper. Vigtigst var fattigskatten, som pålignedes borgerne, og som tilfaldt fattigkassen, hvorfra pengene ugentligt udbetaltes til de fattige. Hertil kom beløb, der blev lagt i klingpungene ved gudstjenesterne og i de fattigbøsser, der var anbragt rundt om i byen. Disse midler blev for størstedelen uddelt ved juletid til folk i små kår, ganske som før 1736.

Der fandtes tre klingpunge, én for hver af de tre søndagsgudstjenester, og der blev årligt udtaget to ansete borgere til at bære dem rundt i kirken, så kirkegængerne kunne lægge deres småskillinger deri. At bære klingpungen var dog ikke en populær bestilling, og det var derfor muligt at blive fritaget ved at betale 20 rdl. til byen eller kirken¹⁷. Efter indsamlingen blev pengene låst ned i et skrin og således opsamlet til anvendelse ved juleuddelingen.

Hertil kom de ubetydelige beløb, som blev lagt i fattigbøsserne rundt om i byen. Da Haderslev var et knudepunkt for postvæsenet, og byen havde sin meste næring af de gennemrejsende, var der anbragt fattigbøsser bl.a. i de vigtigste gæstgivergårde, hvor de fleste rejsende tog ind, således i posthusets gæstgivergård i det nuværende Nørregade nr. 15, i Hamburger Herberge, der lå ved Torvet, og i rådsvinkælderen i Torvet nr. 8. Også på rådhuset fandtes en bøsse til milde gaver, men for alle bøsser gjaldt, at såvel borgere som gennemrejsende kun nødtiget betænkte dem med en skærv.

Som nævnt blev hovedparten af de penge, der i årets løb blev lagt i klingpungene og i fattigbøsserne, uddelt ved juletid på rådhuset, og proceduren var den samme hvert år¹⁸. Kurrende-drengene, dvs. de fattige skolepleblinge, som fik en del af deres underhold ved at synge for borgernes døre, hentede skrinet med klingpungpengene i kirken eller hos kirkeværgen, og på rådhuset blev indholdet opgjort i nærværelse af provsten, magistraten og eventuelt husfogeden. De borgere, hos hvem fattigbøsser var opstillet, afleverede årets udbytte, og herefter kunne magistrat og provst gå over til uddelingen.

Denne blev bekendtgjort nogle få dage i forvejen, og de fattige, som ikke var forhindret af sygdom eller svagelighed, var mødt frem. De heldige, som fik tildelt nogle få mark af de sparsomme midler, fik pengene overrakt i rådstuen. Også slægtninge eller bekendte kunne dog afhente pengene, og en lang række ydelser blev endelig overbragt de begunstigede af borgmesteren, rådmændene, provsten eller rådstjeneren. Men de 250–300 mark, som normalt var til rådighed, slog aldrig til, så alle fremmødte fattige kunne få en beskeden hjælp. Mange måtte vente forgæves foran rådstuedøren, og denne utilfredse skare søgte man at bringe til tavshed ved undertiden i flæng at uddele nogle få småskillinger – de sørgelige rester efter den egentlige uddeling.

Ydelserne var små og havde mere karakter af en hjælp til julehøjtiden end en egentlig understøttelse. Derfor var også de fattige, som havde fået et beløb i rådstuen, ofte utilfredse. Et levende indtryk heraf giver denne tilføjelse til regnskabet for 1788: »Da det er blevet bemærket, at Gregorius' enke og hendes børn og flere andre har indfundet sig igen blandt de fattige foran døren og har

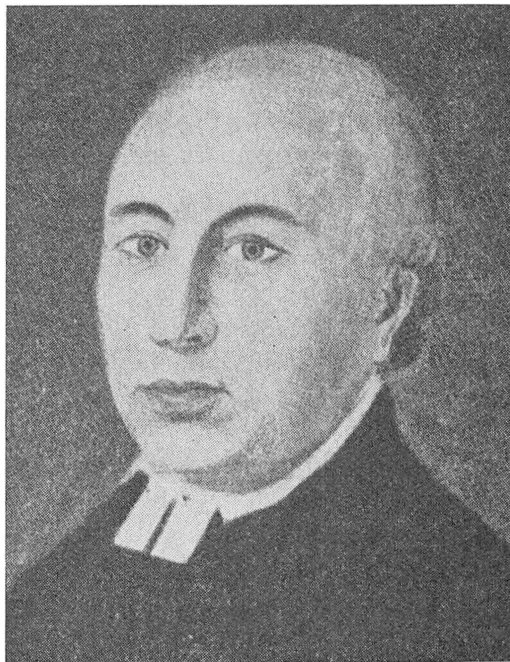
17. Achelis op. cit. 275 f, 410.

18. H. BArk. XV B 1 læg: klingpung 1737–96. XV B 4.

Adolph Heinrich Strodtmann, førstepræst ved Frue Kirke og provst for Haderslev provsti 1797–1839.

Medens præsterne ikke blot på landet, men også i købstæder som Åbenrå og Sønderborg havde afgørende indflydelse på administrationen af de fattiggasser, som oprettedes efter 1736, deltog gejstligheden i Haderslev efter 1759 ikke i bestyrelsen af det egentlige offentlige fattigvæsen. Provsterne havde tilsyneladende glemt 1736-ordningen; de affandt sig stiltiende med udelukkelsen og nærrede ikke noget stærkt ønske om at få den tabte indflydelse tilbage.

Først da den energiske rationalist og tilhænger af oplysningstankerne A. H. Strodtmann i 1798 efterfulgte sin svigerfader J. Cretschmer som provst, blev fattigordningens ord om provsternes deltagelse i fattigvæsenet draget frem af glemselen. Strodtmann, der var stærkt interesseret i sine søgnebrøns ve og vel – f.eks. stod han bag oprettelsen af spare- og laanekassen i Haderslev i 1819 – undrede sig ved sin tiltræden som førstepræst over at være udelukket fra fattigvæsenet. Han blev ikke af magistraten orienteret om fattigvæsenets tilstand, ja kunne end ikke få en eneste stavelse at læse derom. Svigerfaderen, provst Cretschmer, kunne heller ikke hjælpe. Derfor gennemgik Strodtmann provstearkivet og fandt til sin store forbavselse fattigordningen af 1736 med dens ord om provstens deltagelse i fattigvæsenets bestyrelse. »Ist hier nicht der Probst mit zum Armenwesen zuzuziehen, so weis ich es nicht«. udbød han. Forsigtigt – for at undgå »allen Schein des Eindrängens« – søgte Strodtmann da at få oplysninger af magistraten, men da det var forgæves, henvendte han sig til generalsuperintendent Adler, der selv var levende interesseret i alle sprøgsmaal vedrørende fattigvæsenet.

Magistraten blev herefter afkrævet en erklæring og forklarede gejstlighedens udelukkelse fra fattigvæsenets administration på følgende måde: »Provsten og hans forgænger blev ikke inddraget, og ingen af dem syntes at bekymre sig om deltagelse, da de tav stille. Kun ved uddelingerne til jul, påske og pinse var provsten til stede«.

Det var imidlertid tydeligt, at magistraten ikke godvilligt ville gengive provsten den mistede indflydelse, og magistraten foreslog da også i 1802 en nyordning af fattigvæsenet, hvorefter provsten skulle udelukkes af fattigkollegiet. Dette blev dog forhindret, og resultatet af Strodtmanns iver blev derfor, at førstepræsten fik en fremtrædende plads i det fattigkollegium, som oprettedes med Haderslevs ny fattigordning af 1803.

(LA, Abt. 18 nr. 41,1 visitation Haderslev 1799, Strodtmann til Adler 1799, 13.2.

RA, TKIA D 86 Haderslev magistrat til overkonsistoriet 1805, 6.2.

RA, TKIA D 123 V).

tigget om almisser, skønt hun allerede forinden ved uddelingen havde fået 2 rdl. Så er det i dag til afskaffelse af dette uvæsen blevet bestemt, at de der i rådstuen har fået deres affindelse for fremtiden straks skal begive sig hjem«.

Det var næsten udelukkende kvinder, især enker, som nød godt af juleuddelingen. I adskillige tilfælde blev hjælpen givet på grund af en stor børneflokk, som huslejetilskud eller til hjælp i sygdomstilfælde. Fattige børns skolepenge kunne i undtagelsestilfælde betales af klingpungpengene. Endelig kunne der ved juleuddelingen gives personer, som havde gjort en indsats med f.eks. pleje af syge, en vis betaling. I langt de fleste tilfælde var ydelsen dog blot en lille håndsrækning til den store gruppe af enker, som havde svært ved at klare dagen og vejen, men som ikke fik ugepenge og altså ikke faldt helt ind under fattigvæsenet.

Det var mere respektabelt at få en portion ved uddelingen af klingpungpengene end at få ugepenge. Borgere og borgerenker, det var gået tilbage for, ansøgte derfor undertiden om at få del i klingpungpengene, og blandt de understøttede træffes personer af anset familie, som tidligere havde indtaget en fremtrædende stilling i byen, haft borgerlige tillidshverv og været velhavende, men som på grund af alder, sygdom eller konkurs nu sad i trange kår. Som eksempler kan nævnes rådmand Simonsens enke, der i ti år fik det største beløb (1765–74), og de tidligere deputerede borgere Detlef Warsoe og N. H. Nasser, som grundet dels konkurs og dels alder gennem mange år fik penge til jul (1775 ff, 1781 ff).

Fattigskat

Det afgørende nye i fattigordningen af 1736 var, at der skulle oprettes en fælles fattigkasse for de to kommuner, at alle indbyggere skulle tegne sig for et regelmæssigt bidrag hertil, og at de to kommuners fat-

tige, som hidtil havde tigget, for fremtiden skulle modtage ugepenge hver lørdag af den fælles fattigkasse. Købstaden og Slotsgrunden skulle altså samarbejde. Men som man kunne vente, varede dette samarbejde kun kort – til den store brand i 1759 – og det blev af begrænset rækkevidde, idet Slotsgrundens nøjeregnende vogten på sine privilegier såvel som uligheden mellem de to kommuners rettigheder og pligter var en hindring for alle fælles foretagender.

Fattigkassens hovedindtægt blev borgernes faste bidrag, som hurtigt fik karakter af en egentlig fattigskat. Købstaden gik i spidsen. Straks efter nyordningens vedtagelse indfandt alle borgere sig på rådhuset for at lade sig ansætte til et vist beløb til fattigkassen¹⁹, og denne ansættelse blev reglen i de følgende år: alle indbyggere under magistratens jurisdiktion blev hvert år i januar eller februar måned på rådhuset sat i fattigskat af rådmændene og de deputerede, en procedure, som svarede ganske til ligningen af de almindelige byskatter²⁰. De enkelte beløb blev fastsat enten ved de to kollegiers egenmægtige beslutning eller ved overenskomst med skattheyderen. Indbyggerne, f.eks. tilrejsende, kunne tilbyde et bestemt beløb, og kollegierne kunne da enten acceptere dette eller fastsætte en større ydelse. Kollegierne kunne også inden ansættelsen spørge en række skattheydere, hvor meget de frivilligt ville give. Ligesom det gjaldt for byskatterne, fik hver enkelt skattheyder efter ansættelsen overbragt en skatteseddel med angivelse af fattigskatten, og beløbet skulle derefter indbetales månedligt til bykassereren, som bestyrede fattigkassen.

Hvervet som bykasserer lå hos den sidst ndnævnte deputerede borger, og »tjenestetiden« var ét år.

19. RA, TKIA D 123 V Fr. Riedel til kongen 1758, 22. 11.

20. H. BARk. XV B bilag 3, 1 Cf. Achelis op. cit. s. 57.

Alle indbyggere i kommunen skulle principielt betale til fattigkassen. Den delvise skattefrihed, der i Haderslev ligesom i andre købstæder gjaldt for bl.a. borgmester, rådmænd, byfoged og ikke-borgere («Einwohner»), som f.eks. byens gejstlige og lærerne ved byskolen, omfattede ikke fattigskatten. Også bykassereren skulle trods sit store ulønnede arbejde med bestyrelse af fattigkassen betale fuld fattigskat. Alene afskedigede og »beurlaubte« soldater (der som oftest selv var ret fattige) var fritaget, og også officerer og håndværkere ved garnisonen synes indtil 1780'erne at have været fritaget for at betale fattigskat.

Beløbet blev fastsat efter formue og næring, og såvel husejere som lejere måtte betale fattigskat, idet der var tale om en »person-skat«, ikke en grundskat.

Efter fastsættelsen af fattigskatten var der altid borgere, som klagede over for høj ansættelse, og nogle nægtede at betale. Rådskammeren eller de to kollegier tog stilling til sådanne klager, og måske blev fattigskatten da nedsat eller helt eftergivet i tilfælde af sygdom, fattigdom eller ved andre omstændigheder, som havde været ukendt for kollegierne ved ansættelsen.

Restancer blev opgjort samtidig med regnskabet, og magistraten afgjorde for hvert enkelt beløb, om det kunne eftergives eller skulle inddrives, eventuelt ad rettens vej. Bykassereren hæftede personligt for inddrivelsen af unødige restancer og kunne om nødvendigt til inddrivelsen benytte retslig proces og udpantning.

Det er altså tydeligt, at fattigpengene i Haderslev købstad efter 1736 havde karakter af en regulær skat, der blev administreret helt som de øvrige skatter. Den eneste rest af frivillighed bestod i, at indbyggerne i begrænset omfang selv kunne foreslå et beløb. Men når magistraten og de deputerede først havde fastsat eller godkendt en månedlig ydelse, skulle denne betales og blev kun eftergivet under særlige omstændigheder.

Lignende forhold gjorde sig gældende på Slotsgrunden. Her klarede man sig de første år efter 1736 med frivillige bidrag, men på magistratens tilskyndelse indførtes ligning fra 1739²¹. Herefter fastsatte Slotsgrundens deputerede i husfogedens nærværelse og evt. under medvirken af de årlige »skatte-læggere« regelmæssigt bidragene til fattigkassen på samme måde som de foretog den almindelige skatteligning. Bidragene blev indkrævet af den af de deputerede, der fungerede som kommunens årlige kasserer, og den pågældende førte endvidere fattigregnskabet.

Ugepenge

De penge, som de to kommuners by- og fattigkasserere tilvejebragte, skulle især anvendes til ugepenge til de to kommuners fattige under ét. Husfogeden, magistraten og provsten skulle i fællesskab registrere de fattige og bevilge alle ydelser, og ugepengene skulle uddeles til begge kommuners fattige på rådhuset hver lørdag morgen kl. 9. Regnskaberne skulle revideres af begge kommuners øvrigheder og provsten i fællesskab. Dette samarbejde varede dog kun til 1759.

I denne periode samarbejdede de nævnte øvrigheder og provsten altså om bevilling af ydelserne. En række fattige fra begge kommuner blev optaget på registret over almisselemmer, og disse kunne hver lørdag møde på rådhuset for at få understøttelsen udbetalt. Hver fjerde lørdag foretog Slotsgrundens kasserer udbetalingen med de penge, som var indkommet på Slotsgrunden, de øvrige lørdage uddelte bykassereren understøttelserne med midler fra købstaden. Uddelingen blev overværet af én af rådmændene på skift, og de to kasserere kunne kun udbetale understøttelse efter bevilling af husfoged, magistrat, deputerede eller provst. Købsta-

21. LA, H. AArk. fat. sager østeramt nr. 1, deputerede til amtmand 1741.

dens og Slotsgrundens kasserere havde således den »udøvende myndighed« indenfor fattigvæsenet – indkrævede fattigskatten, uddelte pengene og førte desuden regnskab herover. Hver kommunes kasserer førte særskilt regnskab over sin kommunes fattigindtægter og udgifter, og begge fremlagde deres regnskaber til revision på rådhuset for husfogeden, provsten og magistraten.

Det fælles fattigvæsens ophør

Trods det at hver kommune indkrævede fattigskatten for sig og førte særskilt regnskab,

bestod der set med de fattiges øjne et fælles fattigvæsen i Haderslev indtil 1759: Ud­delingen af ugepenge foregik nemlig under ét hver lørdag på rådhuset, og de to kom­muner deltes om udgifterne. Men samarbej­det var en krænkel­se af Slotsgrundens selv­følelse, og snart viste der sig vanskeligheder. I 1748 ansøgte f.eks. et ukendt antal ind­byggere på Slotsgrunden om ophævelse af det fælles fattigvæsen, og som begrundelse anførtes, at de i modstrid med fattigforord­ningen og i modstrid med kommunens pri­vilegier var tvunget til at betale til købstads­fattigkassen, og at magistraten ansatte dem

Hvem var det, som hver lørdag fik ugepenge på rådhuset?

Det var med fattigforordningens ord mennesker, der var gamle, syge eller svagelige, som havde mange børn, og som enten slet intet kunne tjene eller ikke kunne tjene så meget, at de kunne leve af det. Hertil kom

forældreløse børn, som blev sat i pleje på fattigkassens regning.

Som eksempel gengives her et udsnit af fattigregnskabet for Haderslev købstad for året 1771. Blandt almisselemmerne var dette år:

den gamle skomager Meysahl	en meget gammel mand	
hans søn Jacob	er tosset	
Michel Petersen	sengeliggende og fra forstanden	50 år
Ernst Wegener snedker og hustru	begge gamle folk	80 og 70 år
skomager Calle Petersens datter	usund på hele kroppen	19 1/2 år
Catharina Malena		
er hos faderen, som får ugepengene til hendes underhold		
Anna Dorothea Wächters enke	gammel	70 år
hendes datter Anna Cathrina	lam	49 år
Anna Jens Datter	en meget gammel kone	98 år
	går ved krykker	
Anna Rasmusses	gammel	92 år
Matthias Bähns datter Lehna		
er sat i pleje hos Mette Lindemans på Slotsgrunden for ugepenge	sund	8 år
Elsa Maria, afdøde vægter Marquards datter	sund	14 år
Birte Beckes søn Jørgen Peter	sund	12 år
Stahlneppen med hendes 2 uægte børn	er nylig blevet transporteret hertil fra Slesvig	23 år

1777 In der Provinz, so wie sie bestanden hat den 20. August 1770. ...
1778 ...
1779 ...

Der alte Pastor Meiffake ... ein ganz altes Mann
und sein Pate Jacob ... ist verstorben

Nickel Petersen ... 50 Jahre
ganz verstorben

Ernst Wegener Diakon ... 80
ab dem 1. d. d. ... 70

Der Pastoralle Peterfen Ehefrau Catharina Malena ... 19 1/2
Ab dem 1. d. d. ...
von ...

Anna Dorothea Wächters Wittwe ... 70
ihre Ehefrau Anna Catharina ... 79

Anna Jens Ehefrau ... 98
ganz alt ...
gestorben ...

Anna ... 92

Matthias Zahrs Ehefrau Lehna ... 8
Ab dem 1. d. d. ...
von ...

Elsa Maria, des verstorbenen Urwistlers Marquaros
Ehefrau ... 17

Birte Beckers Pater Jürgen Peter ... 12

Vin Stahlneppen mit ihrer 2. verstorbenen Kinder ...
...
...
...

til fattigskat. Ansøgningen blev dog afslået, da amtmanden med rette fastslog, at Slotsgrunden endnu ikke havde lidt skade af samarbejdet²². Utilfredsheden fortsatte imidlertid, samarbejdsvanskelighederne trådte stærkere frem fra midten af 1750'erne, og da fattigkassernes indtægter reduceredes katastrofalt ved branden i 1759, trak de deputerede på Slotsgrunden sig ud af samarbejdet. De hævdede, vel med rette, at købstaden uddelte fattigpengene efter eget forgodtbefindende, og at de ikke fik købstadens fattigregnskab at se. Husfogeden gav de deputerede medhold og anbefalede, at hver kommune for fremtiden skulle have sit selvstændige fattigvæsen. Amtmanden krævede dog under henvisning til fattigordningen af 1736, at samarbejdet skulle genoprettes²³. Dette skete imidlertid ikke, og lige indtil 1834 havde hver kommune herefter sit helt selvstændige fattigvæsen, hvilket naturligvis gav anledning til mange indbyrdes stridigheder.

Slotsgrundens fattigvæsen efter 1759

Den 18. juli 1759 udbrød den frygtelige ildebrand, som lagde 189 gårde og huse i aske. Ikke blot ophævedes det fælles fattigvæsen, men fattigskatten reduceredes kraftigt. Knap halvdelen af skatteyderne i købstaden blev som brandlidte fritaget for fattigskat, indtægterne faldt fra 1505 mark i 1758 til 626 mark i 1760, og udbetalingerne måtte begrænses drastisk. Ja, på Slotsgrunden gik det så vidt, at al indsamling af fattigpenge ophørte, og mens de ugentlige uddelinger fortsatte i købstaden til denne kommunes egne fattige, omend i meget beskåret omfang, mistede de fattige på Slotsgrunden al offentlig understøttelse. Nøden hjemsøgte i forøget omfang de gamle og syge mennesker, som nu så sig berøvet den karrige understøttelse. De kunne klage til husfogeden, Em. Lassen, som enken Ingeborg Malers gjorde det: »Som jeg arme og fattige enke er højlig for-

årsaget at give Deres velbårenhed til kende, at jeg sidder udi armod og intet haver at leve af, thi efter ildebranden tog øvrigheden fra mig disse arme penge, som jeg fik til livets ophold, hvilket var månedlig 32 skl. Men siden den tid aldrig bekommet nogen skilling, da jeg dog haver boet her på Slotsgrunden i mange år ...«. Tiggeriet tog derfor et vældigt opsving og indbyggerne blev »von dem Überlauf der Bettlern beynahe ermüdet«²⁴. Da dette var et brud på alle kongelige forordninger, befalede amtmanden i 1761, at fattigvæsenet skulle genoprettes i sin tidligere skikkelse. De deputerede viste sig dog uvillige, og først efter gentagne opfordringer reorganiseredes fattigvæsenet på Slotsgrunden i juli 1762.

Herefter udgjorde Slotsgrunden en selvstændig fattigkommune. Den øverste myndighed lå hos amtmanden og husfogeden, men den daglige administration påhvilede de deputerede. Disse fastlagde under husfogedens forsæde indbyggernes månedlige bidrag til fattigkassen, og den af de deputerede, der fungerede som kommunens årlige kasserer, indkrævede beløbene og førte fattigregnskabet. Hver lørdag uddelte han endelig ugepengene efter de anvisninger, han modtog fra husfogeden eller de deputerede²⁵.

Slotsgrundens fattigvæsen efter 1759

Efter 1759 var magistraten den suveræne leder af købstadens fattigvæsen, end ikke gejstligheden (provsten) deltog herefter i bestyrelsen af fattigkassen. Kun ved juleuddelingen af klingpungpengene kunne prov-

22. RA, TKIA D 123 V amtmand v. der Lühe til overret 1748, 30. 3.

23. LA, H. AArk. fat. sager, østeramt nr. 32.

24. *ibid.*

25. LA, H. AArk. fat. sager østeramt nr. 32, 34, 35, 77.

Aug. Niemann: Handbuch der Schleswig-Holsteinischen Landeskunde (1799) s. 662.

sten endnu lade sin stemme høre. Den vigtigste indtægt var stadig indbyggernes månedlige bidrag, der blev reguleret årligt i januar eller februar måned på rådhuset af magistraten og de deputerede på samme måde som byskatten, den månedlige kontribution. Ydelserne til de fattige bevilgedes enten af hele magistraten på de ugentlige rådmøder eller som oftest af rådkæmneren, og bykassereren skulle sørge for såvel fattigskattens opkrævning som udbetalingerne til de fattige.

Hver lørdag morgen uddelte han ugepengene på rådhuset eller i sit eget hus, og han skulle føre omhyggeligt regnskab over indtægter og udgifter. Fattigregnskabet blev ført som pendant til byregnskabet og blev ligesom dette revideret på rådhuset af magistraten og de deputerede.

At være fattig- og bykasserer var således et stort, krævende og ulønnet arbejde, som indtil 1793 årligt gik på skift mellem de deputerede. Kassereren hæftede for at fattigskatten blev indbetalt, og underskud i fattigkassen måtte han lægge ud af egen lomme, som regel uden rentebetaling, indtil beløbet kunne erstattes af overskud i et andet regnskabsår. Det kunne altså være en betydelig arbejdsmæssig og økonomisk belastning at være by- og fattigkasserer. Men oversteg indtægterne udgifterne, hvilket ofte var tilfældet indtil århundredets slutning, kunne kassereren uden at betale renter disponere over overskuddet indtil revisionen, og da revisionerne fandt sted med lange mellemrum, kunne de pågældende kasserere, der ofte var købmænd, lade disse kapitaler fra fattigkassen indgå som rentefri driftskapital i deres forretning. Det hændte da undertiden, at et års overskud efter adskillige år

måtte erstattes af kassererens konkursbo. Regnskabsførelsen var således nok en stor byrde, og dette forklarer, at der endelig i 1793 blev givet tilladelse til at ansætte en lønnet bykasserer, men kunne også i enkelte år medføre en økonomisk fordel for kassereren.

Sammenfatning

Fattigvæsenet i Haderslev var altså fra 1736 til 1803 organiseret på grundlag af den lokale fattigordning af den 7. juni 1736, ikke på grundlag af fattigforordningen af den 7. september samme år. Men i praksis fjernede administrationen sig stadig mere fra sit udgangspunkt. Kun i årene indtil 1759 forsøgte de to kommuner et samarbejde, som dog ikke blev særlig harmonisk. Herefter havde hver kommune sit selvstændige fattigvæsen bestyret af de verdslige øvrigheder uden nogen indblanding fra gejstlighedens side. Der blev ikke antaget nye »embedsmænd« eller skabt et nyt administrativt apparat til forvaltning af fattigvæsenet, dette blev indføjet som et led i den bestående kommunale administration, og fattigkasserne forvaltedes efter mønsteret fra de øvrige kommunale kasser.

Disse forhold adskiller sig klart fra fattigvæsenets indretning i byer, hvor den generelle fattigforordning var rådende, som Åbenrå og Sønderborg. Her fik gejstligheden nemlig betydelig indflydelse på fattigvæsenet, dette fik sit selvstændige administrative apparat (fattigforstander, fattiginpektører), og fattigkassen forvaltedes helt uafhængigt af købstadens regnskabsvæsen og øvrige kommunale styre.

I anledning af nogle ryer eller buske i Gestrup Lund

AF H. P. JENSEN

I »året på krykker« begyndte en række stridigheder om hugst- og græsningsrettigheder i kølvandet på udskiftningen i Gestrup by. Først i 1811 fandt man frem til et »ven-skabeligt forlig«. Sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov, påpeger den betydning, de gamle forlig har helt op til vore dage.

Udskiftningen af Gestrup by, Agerskov sogn, iværksattes for Nederbyens vedkommende i det klassiske år 1777. Stridigheder og klagemål fortsattes dog i endnu et tiår.

Ved udskiftningen befandtes byen fattig på fornøden tørvemose men med nogen skov, den såkaldte Gestrup Lund mellem Agerskov og Gestrup, der endnu eksisterer som egekrat.

De enkelte ejendomme i Nederbyen anvistes rettigheder i lunden, i form af hugstretigheder til tre ejendomme i selve Nederbyen, medens græsningsretten og selve ejendomsretten lå til to udflyttergårde, der nu tilhører Jens Gaarde og Nis Tiedemann.

En sådan brugsdeling måtte naturligt rumme mulighed for gensidig gene og strid om fortolkning af den enkelte rettigheds omfang.

I 1957 solgte gårdejer Jens Gaarde et areal på cirka 14 hektar til daværende gårdejer i Agerskov Martin Jensen. På det solgte areals tingbogsblad var i 1886 noteret tre arvelige og sælgelige rettigheder til at hugge buske for ejendomme, der nu ejedes af gårdejerne Hans Hansen, Kresten Enemark og Niels Poulsen.

Disse tre landmænd ønskede de tingbogs-sikrede rettigheder respekteret og bibeholdt og i givet fald kun slettet mod erstatning, medens den nye ejer ønskede at udøve sine

ejerrettigheder i alle henseender på det købte areal, herunder egen brug af buskvæksten og nedhugst og fjernelse af denne i et vist omfang, så normal landbrugsdrift kunne udøves. Modsætningsforholdet endte i en rets-sag, der verserede først for Dommerkontoret i Toftlund og senere for Vestre Landsret i Viborg. Underretten gav Martin Jensen medhold i hans synspunkter, medens Landsretten forkastede underretsdommen og anerkendte de i 1886 tinglyste rettigheder som arvelige og fritsælgelige, der kun kunne slettes efter fælles overenskomst.

Sagens indhold var i økonomisk henseende af begrænset værdi, hvorimod der knyttede sig megen historisk og forstmæssig interesse til disse rettigheders opståen og indhold.

Gårdejer Martin Jensens advokat, landsretssagfører Valter Petersen, Toftlund, udførte et meget omfattende arbejde for at beskrive rettighederne og deres rækkevidde, og der blev indhentet en lang række responsa fra sagkyndige og institutioner i Danmark og Tyskland. Da der var benyttet tysk tekst i tinglysningen i 1886, var det særligt ordet »Busch« og funktionen »Busch hauen«, der gav anledning til modstridende fortolkninger. De tre gårde i Nederbyen havde udnyttet deres hugstret dels til brændsel til bageovne og ildsteder, dels hegnspæle og risgårder. Fra de eksisterende stød efter den oprindelige egeskov skød til stadighed ny rodskud op, der efter nogle års forløb huggedes som kvas, idet man lod enkelte skud på hvert stød vokse noget længere og der-ved fik et materiale egnet til pæle og stænger. Gennem en lang række år havde hugsten og dens nytteværdi dog været af ringe omfang. Græsningsværdien var samtidigt

steget tilsvarende, og den nye ejer Martin Jensens ønske om at udnytte denne bedre, var således forståeligt.

De forskellige undersøgelser, der foranstaltedes til brug for retternes bedømmelse og afgørelse, rakte imidlertid kun ned til den tyske tid i 1880'erne, hvor rettighederne var blevet tingbogssikrede efter gældende tysk ret. Ved flere lejligheder er det ønskelige i at erfare nærmere om rettighedernes indhold og udøvelse i tiden fra udskiftningen 1777 op til den tyske tinglysning, nævnt i sagens akter, men det konstateres samtidigt, at et eventuelt relevant materiale ikke har kunnet opspores, og hvis det har eksisteret, er det gået tabt i tidens løb. Faktisk har man under sagens behandling i de to retter forudsat, at rettighederne i realiteten stammede fra slutningen af 1800-tallet.

Men forholdet går uden tvivl helt tilbage til udskiftningstiden og har også straks efter denne givet anledning til forskellig fortolkning og stridigheder.

I et dokument af 17. februar 1811, hvor der henvises til et ældre forlig af 12. oktober 1806, indgås fornyet forlig mellem Christen Mathiesen og Mads Christensen (der ejede de ejendomme, der senere tilhørte Hans Hansen, Kresten Enemark og Niels Poulsen) og Jep Christensen, der ejede Nis Tiedemanns senere ejendom. Forligene angiver nøje, at græsningsretten ejedes af Jep Christensen, medens Christen Mathiesen og Mads Christensen kunne hugge og sælge efter forgodtbefindende i den såkaldte Buskager, der strakte sig over de to datidige ejeres ejendomme (Niels Gaarde og Jep Christensen), og er identisk også med de arealer, der omhandlede i vor tids retssag. Forligene omfattede kun en praktisk aftale om, at hugstretighederne skulle udøves skånsomt i græsningsstiden fra Majdag til Mortensdag, medens de kunne udøves frit fra Mortensdag til Majdag, idet kørsel til og fra alene måtte ske ad alfarvej og ikke ved generende genveje.

Det venskabelige forlig af 17. februar 1811 gengives her i sin helhed: (med enkelte ændringer af uvæsentlig betydning).

Da en Stridighed er opreist imellem Christen Mathiesen, Mads Christensen og Jep Christensen i Gestrup og Søgsmal allerede har taget sin Begyndelse, i Anledning af nogle Ryer* eller Buske i Gestrup Lund, saa har Parterne bequemet dem til et venskabeligt Forliig, for at forebygge videre Tvistighed, unyttig Proces og Pengespild, og er i den Henseende sluttet følgende urokkelige Foreening paa efterskrevne Maade, nemlig:

§ 1:

Fra dette Øyeblik skal ald Striid og Proces, samme Sag angaaende, være slut, de til Sagens videre lovlige Behandling indleverede Acter og udgangne stævninger ligeledes være uden Virkning og enhver af Parterne haver i den Anledning indgaaet at betale de Omkostninger, som de enten har havt eller ved den af dem begiærte Stævning kand være foranlediget.

§ 2.

Vedtager Parterne til Grund for denne Foreening et ældre Forliig af 12. Oct. 1806, som i alle dets Puncter og Klausuler af beg-

*

Ry, rye og i flertal ryer er nu ukendte ord i almindelighed, men kendes af ældre som betegnelse for lavt krat eller buskads, der er fremkommet ved rodskud af nedhugget skov. Betegnelsen gælder særligt buskvækst, der er så tæt, at den forkrøbler.

I J. Fausbølls: Minder fra Branderup sogn og Roost tales om Slaaryer. Sønderjyske Stednavne, bind II, side 741 nævner Slaaryer, Slaaryde, Slaa-Ryde-Lykke. Plantenavnet Slåen antages at ligge i sammensætningen.

Hvor betegnelsen kendes, nævnes altid, at buskvæksten jævnlige blev afhugget til brændsel, risgærder o.l., og at der faktisk var tale om en form for systematisk skovdrift.

ge Parter maa følges og efterleves, og ihvorvel den i samme anførte Beboer Hans Bertelsen Møller har en ny Efterkommer, nemlig: Mads Christensen, saa godkiender den sidste nærværende Forliig og hiint i Henseende til første bliver her alligevel Ordlydende indført, saasom:

»I den tvistige Sag imellem Jep Christensen i Gestrup paa den ene og Christen Mathiesen og Hans Bertelsen Møller sammesteds paa den anden Side, er under Dags Dato følgende Forliig sluttet som følger:

Sidstnævnte Christen Mathiesen og Hans Bertelsen Møller som Eiere af den Buskager, som findes i den saakaldte Lund imellem Riber-Vejen og Overbyemarkenskiel, forbinder sig herved til ej at komme med Heste eller Vogn i bemeldte Lund fra Majdag og indtil Mortensdag, for ikke at gjøre Skade paa Græsningen, som Jep Christensen sammesteds ejer, men i denne Tiid maa de aleeneste hugge i det smaa, og hvad de kan bære bort, i den øvrige Tiid, nemlig: fra Mortensdag af og indtil Majdag, har de Frihed til at kiøre og hugge der efter eget Behag og Godtbefindende, ja endog saa at sælge til Fremmede, i hvilket Tilfælde der dog i det mindste een af dem bør være tilstede ved Hugningen, ligesom de ogsaa forbinder sig til, med alt, hvad de hugger og afhenter i bemeldte Tid i Lunden bestandig at følge Riber- eller Alfar-Vejen, uden at betiene sig af nogen Gienvej til samme.

Og skulde Christen Mathiesen og Hans Bertelsen Møller faa i Sinde at vilde have dette Forliig på høyere Steder approberet, holder de Jep Christensen fri for alle Omkostninger desangaende. Og at begge Parter med ovenstaaende Forliig er fuldkommen tilfreds og fornøyet bekræftes og stadfæstes med enhvers egenhændige Underskrift. Saa skeete Geestrup, d. 12. Oct. 1806.

sign. *Christen Mathiesen. Hans Bertelsen Møller.*

Til vitterlighed:

Til vitterlighed: sign. *Las Lauritzen. Hans Andersen.*

Dersom det ej er imod Kongelig Lov og Forordning, med min Øvrigheds Tilstaaelse, og ej strider mod mit Fæste, tillader jeg det.

sign. *Jep Christensen*

Under alle Udflugters og Indvendingers Begivelse har Parterne dette Forliig egenhændig underskrevet og hørsømmelig ombedet de Kongelige Officiales i Nør Rangstrup-Herred, med dem til Bestyrkelse at subscribere, Ligesom de og underdanig implorerer det Høy Kongelige Amtshuus i Haderslev hvori Høysamme ogsaa ved Decret af 26de Febr. dette Aar haver indvilliget, samme naadig at approbere.

Actum Geestrup d. 17 Febr. 1811 og exp. d. 22de Maj s.A.

Christen Mathiesen. Mads Christensen. Jep Christensen.

Til Vitterlighed:

E. J. Clausen.

Ulæseligt.

In fidem *Gundermann.*

Som det fremgår af forligets indhold, kunne dette sikkert have været af væsentlig betydning ved underrets og landsrets behandling af søgsmålet mellem Martin Jensen og de tre rettighedsindehavere i Gestrup by. Den konklusion, landsretten nåede til, bekræftede sikkert dog, hvad ogsaa det gamle dokument angiver om hugstrettighedernes væsentlige omfang og betydning.

Der kan ikke bebrejdes nogen instans eller person manglende omhu i de to retters behandling af sagen fra 1957–1960, men det ses, at trangen til præcedens med fordel kunne have været udstrakt fra den tyske amtsret i 1886 til Nørre Rangstrup Herreds retsting i 1806 og 1811, hvis afgørelser og dokumenter udfærdigedes på godt dansk.

Haderslev-lærernes eds-aflæggelse i 1861, 1863 og 1867

AF L. S. RAVN

Skoleinspektør L. S. Ravn, Haderslev, supplerer Henrik Fangels nylig udkomne bog »Haderslev Bys Historie 1800–1945« på et enkelt punkt.

I »Chronologisk Samling af de i Aaret 1864 emanerede Forordninger, Reskripter m.m. for Hertugdømmet Slesvig« (1855) findes under nr. 74 »Circulære angående Skolelærernes Embedsed« sålydende:

Ved Allerhøjeste Resolution af 20de f.M. har hans Majestæt Kongen Allernaadigst bestemt, at Enhver, der kaldes til et Skolelærerembede ved en offentlig Skole i Kjøbstæderne eller paa Landet i Hertugdømmet Slesvig, og ikke tidligere har været Skolelærer og i den Egenskab aflagt en Embedsed, skal, forinden hans Bestalling udleveres ham og han tiltræder sit Embede aflægge en saadan Ed i Overensstemmelse med en ved fornævnte Allerhøjeste Resolution approberet, saavel i det danske som i det tyske Sprog affattet Formular, saaledes at han underskriver en egenhændig Afskrift af den danske eller den tyske Formular eftersom han er kaldet til Skolelærer i et Distrikt, hvor Dansk eller Tysk er det anordnede Skolesprog.

Ved at meddele (Tit.) Foranstaaende til behagelig Efterretning og Iagttagelse, fremsender Ministeriet et Antal Exemplarer af den Allerhøjst approberede Edsformular.

Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig.

Kjøbenhavn den 3die April 1854.

C. Moltke.

Mærkelig nok synes kravet om skolelærernes aflæggelse af embedsedden i hertugdømmet Slesvig kun at være opfyldt nogle få steder. Det er næppe muligt at give et fyldestgørende svar på spørgsmålet om, hvorfor det ikke skete.

I Haderslev gik der således syv år, før kravet blev rejst af Emil Hammerich, fra 1850–64 borgmester, politimester, bysekretær og formand for skolekommissionen. Som københavner var han ikke på forhånd fortrolig med forholdene i byen. Han var ivrig i sin tjeneste og er utvivlsomt blevet opmærksom på cirkulæret af 3. april 1854, der ikke var blevet ført ud i livet.

Nu pålagde han i et protokolat af 21. juni 1861 i skolekommissionens protokol¹ samtlige fast ansatte lærere i Haderslev i henhold til nævnte resolution egenhændig at afskrive og underskrive den udleverede edsformular, hvorefter den ville være at indlevere til skolekommissionens arkiv.

Den udleverede formular

Jeg N.N., kaldet til ... i N.N. lover og sværger herved: Først at jeg troligen vil varetage mit Embede, saavel i Kirken som i Skolen, at jeg med al redelig Flid og efter min bedste Indsigt vil undervise den mig betroede Ungdom saavel i den evangelisk-lutherske Religion efter de befalede Lærebøger som i alle Kundskaber og Færdigheder, hvori det efter de derom udgaaede Bestemmelser paaligger mig at undervise, og stedse bestræbe mig for, at Undervisningen kan komme Ungdommen

1. Haderslev Byarkiv, Acta XIII, 51.

til sandt Gavn.

Dernæst at jeg med alvorlig og kærlig Omhu vil vaage over Sædelighed, Orden og Velanstændighed iblandt den mig betroede Ungdom saavel i Almindelighed som i Særdeleshed i Skoletiden. Fremdeles at jeg stedse vil stræbe selv at gaa frem i Kundskab og Nøjagtighed i de til mit Embede henhørende Forretninger saavel som ved en christelig Vandel beflittede mig paa at give baade Unge og Ældre et godt Exempel.

Endelig at jeg vil være Hans Kongelige Majestæt til Danmark som min rette Arveherre og Konge huld og tro, i alle Maader og af al Magt befordre Hans Kongelige Majestæts og det Kongelige Arvehusets Gavn og Bedste, rette mig efter de Kongelige Anmodninger og vise min geistlige og verdslige Øvrighed al tilbørlig Hørighed og Lydighed.

Saasandt hjælpe mig Gud og hans helige Ord

Denne edsformular blev i dagene 24. til 27. juni 1861 afskrevet og underskrevet af følgende fast ansatte lærere:

Peter Jepsen Petersen, borgerskolen, Daniels Andreas Noiesen, Frederiksskolen, Peter Boi H. Ross, borgerskolen, Johann Skøtt, borgerskolen, Christen Schmidt, borgerskolen, forsanger ved Vor Frue Kirke, Bertel Niels Juhl, Vilhelmineskolen og August Hye, St. Severin skole.

De fire hjælpelærere var fritaget for at underskrive. Det ses ikke, at lærerne i de andre nordslesvigske købstæder har været stillet over for kravet om at aflægge embedseden. Det drejede sig givetvis om borgmester Hammerichs lokale aktion.

Allerede to år senere, i 1863, forelå en ny situation.

Den 15. november 1863 døde kong Frederik den syvende på Lyksborg Slot. Trods alle brist, som det ikke er vanskeligt at få øje på, havde han evnet at skabe et tillids-

forhold mellem kongen og det jævne folk, og han betød meget som det samlende symbol. Med ham gik det sidste skud af den oldenborgske stamme i graven, og det skete på et for Danmark meget kritisk tidspunkt.

Der var nu spørgsmålet om den legitime arvefølge. Londonprotokollen af 8. maj 1852 havde ganske vist erklæret prins Christian af Lyksborg og prinsesse Louise af Hessen for arveberettigede til det samlede danske monarki, og hertug Christian August af Augustenborg havde fået udbetalt en kontant betaling for at give afkald på alle arverettigheder. Men kunne man stole på Augustenborgernes loyalitet? Det kunne man ikke.

Samtidig med at prins Christian den 16. november blev udråbt til dansk konge under navnet Christian den Niende, lod Frederik af Augustenborg sig i Gotha proklamere som retmæssig arving til hertugdømmerne Slesvig og Holsten under navnet Friedrich der Achte. Han installerede sig omgående i Kiel, og slesvig-holstenerne hyldede ham som deres hertug og sluttede talstærkt op om ham.

Frederik den syvende nåede ikke før sin død at sætte sit navn under novemberforfatningen, der skulle træde i kraft den 1. januar 1864. Den danske regering havde i september 1863 foretaget det sidste og afgørende skridt mod ejderstaten, den ny fællesforfatning for kongeriget og Slesvig, og rigsrådet havde den 13. november vedtaget den med det nødvendige 2/3 majoritet. Endnu manglede kongens underskrift. At den stod i modstrid med Londonprotokollen kan næppe benægtes. Det tragiske ved situationen var imidlertid, at Danmark med dette skridt gav den i 1862 udnævnte preussiske kansler Otto von Bismarck lejlighed til at vise sine evner som mesterstrateg, der så og tilfulde udnyttede den givne mulighed for preussisk ekspansion på et strategisk værdifuldt landområde og ikke ville vige tilbage for at benytte væbnet intervention mod Danmark.

Den nye konge var helstatsmand, konservativ, i væsen og kultur præget af sin tyske

oprindelse. Han ejede på dette tidspunkt ikke den hengivenhed, der senere voksede sig så stærk i det danske folk. Ikke mindst københavnerne var skeptiske indstillet overfor den ny regent. Hans kloge dronning advarede ham: Schreibe nicht, Christian! Et forsøg på at udskyde undertegnelsen mislykkedes, og trængt af regeringen og den offentlige mening underskrev kongen fællesforfatningen den 18. november 1863.

Kongens stilling var tydelig nok vanskelig, og regeringen med konsejlpræsident Carl Chr. Hall i spidsen søgte hurtigst muligt efter tronskiftet at knytte hertugdømmernes embedsmænd til det ny dynasti. Ministeren for Slesvig, Hermann Wolfshagen, ville udvide kredsen til også at omfatte de underordnede bestillingsmænd i hertugdømmet Slesvig, der ikke tidligere havde aflagt en troskabsed eller anden ed til kongen. Han udstedte allerede den 20. november et cirkulære, i hvilket han meddelte, at hans majestæt kongen allernådigst havde befalet, at samtlige embeds- og bestillingsmænd, der sorterede under dette ministerium, i anledning af tronskiftet skulle aflægge hyldnings-

eden, almindeligvis kaldt homagiale den.

Til amtshusene i hertugdømmet Slesvig blev fremsendt trykte formularer, der i løbet af tre dage efter modtagelsen af cirkulæret i underskreven tilstand skulle returneres til ministeriet. Det drejede sig om mange hundrede formularer, dels med dansk og dels med tysk tekst. Det ses tydeligt, at myndighederne i Sydslesvig sendte danske formularer til de sogne, der i henhold til sprogreskripterne havde dansk skolesprog, til de såkaldte blandede distrikter.

Folkeskolens lærere var ikke kongelig udnævnt, derfor ikke tjenestemænd, men de faldt selvsagt ind under de ny krav om aflæggelse af homagiale den. De på Rigsarkivet i København beroende homagialeleder viser klart, at dette spørgsmål ikke har rejst særlige problemer for folkeskolelærerne i Nordslesvig, der alle skønnes at have underskrevet edsformularen.

Haderslev-lærerne skiftede ikke sjældent fra St. Marie sogns skoler til St. Severin sogns skoler og omvendt, og derfor opførtes de heller ikke særskilt som hørende til bysognet eller til landsognet.

Haderslev-lærernes edsaflæggelse i 1863²:

	Dim. fra	i Haderslev
Noiesen, Daniel Andreas (1828–76)	Skaarup 1849	1859–76
Jørgensen, Niels Jacob (1824–67)	Skaarup 1844	1861–67
Smith, Thomas Hansen (1841–1924)	Tønder 1862	1863–65
Rasmussen, Rasmus Chr. (1841–1912)	Jelling 1862	1863
Juhl, Bertel Nielsen (f. 1818)	Skaarup 1839	1848–78
Hansen, Søren Peter (1842–1901)	Jelling 1862	1863–64
Skøtt, Johan (1838–1911)	Jelling 1858	1859–64
Ross, Peter Boi Henrik (1840–1909)	Autodidakt	1860–65
Hansen, Jens (1828–77)	Jelling 1850	1850–70
Dahl, Georg Frederik (1842–73)	Jelling 1862	1863–64
Bekker, Bertel Petersen (1797–1870)	Brahetrolleborg 1816	1830–68
Hye, August (1799–1865)	Brahetrolleborg 1823	1831–65
Ebbesen, Christian Friis (1841–73)	Tønder 1863	1863–67
Schmidt, Peter Jørgen (1833–1915)	Skaarup 1854	1861–87
Petersen, Peter Jepsen (1831–)		1860–65
Schmidt, Christen (1838–1902)	Skaarup 1858	1859–65

2. Rigsarkivet Homagiale den: Præster og lærere i de nordslesvigske amter.

Alle Haderslev-lærerne var i 1863 dansk-uddannede.

Så kom krigen i 1864 og skabte med ét en helt ny situation for skolen og dens lærere både i Mellemlesvig og i Nordslesvig. Dr. Rehloff, før 1848 provst i Åbenrå og derefter præst i Hamborg, der havde til opgave at undersøge kirke- og skolevæsenet i hertugdømmet Slesvig, udsendte i 1864 et cirkulære, der påbød, at de hidtil benyttede bøger i historie og geografi straks skulle afskaffes og undervisningen i fædrelandshistorie standses, indtil man fik en passende lærebog, der i børnene kunne vække bevidstheden om, til hvilket folk de hørte. Cirkulæret blev ikke efterlevet i Nordslesvig. I denne landsdels byer og flækker blev tysk hurtigt indført som undervisningssprog, dog med nogen undervisning i dansk. Derimod gjorde man for landsbyskolernes vedkommende klogeligt holdt ved en linie Flensborg-Tønder. I tiden fra 1864–66 foregik i den tyske lejr et opgør mellem slesvig-holstenerne, der ønskede selvstændighed under en augustenborger, og preusserne, der ville hertugdømmernes annekktion.

*

Efter at preusserne den 3. juli 1866 havde besejret østrigerne ved Königgrätz, var vejen til annekktion fri, og ved freden i Prag d. 23. august 1866 overdrog kejseren af Østrig sine ved Wiener-freden erhvervede rettigheder til hertugdømmerne Slesvig og Holsten til kongen af Preussen, men med det velkendte forbehold, som løftet om fri afstemning i de nordlige distrikter indeholdt. Ved patent af 12. januar 1867 tog så kong Wilhelm af Preussen Slesvig og Holsten i besiddelse og i en højtravende proklamation til indbyggerne udtrykte han håbet om »at I vil velsigne det øjeblik, der har forenet eder med et større fædreland.«

Så fulgte »Forordning angaaende Embedsmændenes Edsfæstelse i de med det Preus-

siske Monarki forenede Landsdele af 22. januar 1867:

Af de i umiddelbar eller middelbar stats-tjeneste staaende embedsmænd, inkl. de offentlige lærere, advokaterne og notaterne og det såvel af de for tiden i aktiv tjeneste stående, som af midlertidig med vartepenge til disposition stillede og af de, der senere måtte blive ansatte, er tjene-steeden at aflægge Os i efterstående form:

Jeg N.N. sværger til Gud den Almægtige og Alvidende, at jeg vil være Hans Kongelige Majestæt af Preussen, min allernådigste herre, tro, huld og lydige, og at jeg efter bedste vidende og samvittighed nøje vil opfylde alle mig i embeds-medfør påhvilende forpligtelser

så sandt hjælpe mig Gud.

Givet i Berlin den 22. januar 1867

Wilhelm.

Da det stred mod mange læreres samvittighed at aflægge denne ed, og da man ventede, at Nordslesvig i henhold til § 5 ret snaart ville blive givet tilbage til Danmark, ansøgte man på højeste sted om at blive fritaget for edsaflæggelsen, men fik et kategorisk afslag.

Derefter var der kun at vælge mellem et ja og et nej; det sidste betød omgående afskedigelse. Det er tydeligt, at valget for mange lærere var en hård psykologisk belastning og har kostet dem lange og tunge overvejelser. Navnlig i de vestlige egne af landsdelen var stemningen for edsnægtelse, og befolkningen så med mistillid på edsaf-læggerne, fordi man hævdede, at de gik på akkord med uretten. På østkysten og da navnlig på Als aflagde de fleste embedsmænd eden. Det var nok første gang vest-slesvigernes stejle retsstandpunkt stod over for østslesvigernes oppurtunistisk-praktiske syn på spørgsmålet.

Hvordan reagerede lærerne i Haderslev provsti?

49 landsbydegne og – lærere aflagde eden, mens 15 nægtede det.

Samtidens dom over disse mænd var ikke blid. Hvornår er den det, når det drejer sig om et samvittighedsspørgsmål, man ikke selv er delagtig i! Men mænd med indseende i og kendskab til den senere udvikling i landsdelen har givet M. Mackeprang³ ret i hans bedømmelse: »Eftertiden skylder disse mænd tak for deres medvirkning til, at det første slægtled, der voksede op under fremmedherredømmet fik en dansksindet undervisning.«

For Haderslev-lærernes vedkommende var situationen noget uafklaret. Tre lærere, Georg Frederik Dahl, Rasmus Chr. Rasmussen og Søren Peter Hansen var gået frivillig med i krigen på dansk side og blev i 1864 afskediget. En lærer havde søgt embede

undersøgs og fire lærere, der i 1865 havde svaret benægtende på spørgsmålet om, hvorvidt de kunne undervise på tysk, blev afskediget med en pension under forbehold, at de under en eventuel lærermangel skulle genoptage deres arbejde, hvor det blev dem anvist. Nægtede de det, ville de miste pensionen. I marts måned 1867 aflagde sytten Haderslev-lærere embedseden. Heraf søgte tre lærere straks ud i landsognene:

Knud Thomsen Knudsen til Knud, Fjelstrup sogn fra 1867–77, derefter degn og førstelærer i Magstrup 1877–1900.

Niels Friis Ebbesen til Bjerning 1867–73.

Hermann Andersen til Skrydstrup 1867–89.

Peter Jørgen Johannsen søgte forflyttelse til Tønder, 1867–90.

Syv lærere, der i 1863 havde aflagt embedseden til den danske konge, måtte nu i 1867 aflægge eden til den preussiske konge. Det var betingelsen for at de kunne blive i landsdelen og fortsætte deres arbejde.

Til de ledige lærerembeder kaldte det nye styre:

Hansen, Johan Frederik (1842–1907)
Christensen, Lauritz (1843)
Blohm, Hans Detlef (1836–1902)
Jacobsen, This Hansen (1844–1915)
degn og lærer i Ravsted 1870–87, førstelærer i Broager 1887–99
Kraft, Lorenz Reimer (1843–1928)
Petersen, Thomas Nicolaus (1840–92)

Dim. fra	i Haderslev
Skaarup 1864	1865–1907
Tønder 1864	1864–1905
Skaarup 1860	1865–1902
Tønder 1866	1866–70
Tønder 1865	1865–1908
Tønder 1864	1867–91

Fra 1867 og op til 1920 går antallet af danskuddannede og danskorienterede lærere hurtigt tilbage, mens tyskuddannede lærere

klart udgør flertallet i Haderslev by, der modsat Nordslesvigs landsbyskoler i 1864 fik tysk undervisningssprog.

3. M. Mackeprang: Nordslesvig 1864–1909, s. 59.

Einige prinzipielle Bemerkungen zu Troels Finks Kritik an den »Beiträgen zur Frage der ethnischen Identifikation des BDN«

In seiner Rezension im *Sønderjysk Månedsskrift* okt./nov. 1975 kommt Troels Fink für alle Beiträge zu einem negativen Gesamturteil. Dabei sind in der Diktion einige Formulierungen in einem Niveau gehalten, daß man sich dazu veranlaßt sehen könnte, auf die Ausführungen Prof. Finks nicht zu antworten. Wenn im folgenden trotzdem einige Anmerkungen gemacht werden, so geschieht das aus Interesse an der Sache.

Es soll hier nicht versucht werden, Troels Finks Rezension in allen Einzelheiten zu kommentieren; worauf es ankommt, sind einige prinzipielle Bemerkungen. Auf zwei Details möchten wir jedoch vorweg eingehen: a. Die Kritik von Troels Fink an der Einführung des Herausgebers in den Forschungsgegenstand. Darin rückt er nicht den eigentlichen Hauptteil der Darstellung (Grundzüge der BDN-Politik seit 1945 sowie Aufbau und Wirkungsbereich des Bundes = 16 Seiten) in den Mittelpunkt seiner Kritik, sondern den von der Gesamthematik her absichtlich kurz gehaltenen historischen Abriss (2 Seiten). Weder sollte noch konnte in diesem eine umfassende Darstellung der Grenzlandgeschichte geleistet werden. Daß deshalb Verkürzungen in Kauf genommen worden sind, die zu Unzulänglichkeiten geführt haben, soll nicht in Abrede gestellt werden. Gleichfalls nicht, daß die Periode von 1933 bis 1945 zu wenig Berücksichtigung gefunden hat. Auf die einschlägige Untersuchung von Sven Tägil ist allerdings ausdrücklich hingewiesen worden (S. 23). Aber es ging ja eben auch nicht um eine Aufarbeitung der schwierigen und komplexen Geschichte der deutschen Volksgruppe, sondern um eine Momentaufnahme der eth-

nischen Identität der Mitglieder des BDN. Insofern ist es auch bedauerlich, daß Troels Fink über die Kritik an einem einzelnen Kollegen hinausgehend den Historikern südlich der Grenze attestiert, sie hätten noch viel zu tun, um zu einer realistischen Geschichtsauffassung hinsichtlich der deutsch-dänischen Auseinandersetzungen um die Grenze zu gelangen. Das ist ein recht pauschaler Vorwurf, der angesichts der zunehmenden und z.T. schon erreichten Übereinstimmung zwischen deutschen und dänischen Historikern (z.B. der gemeinsamen Schulbuchkonferenz Ende 1975) ungerecht und auch unfreundlich ist.

b. Aus den von uns vorgelegten Daten greift Prof. Fink in seiner Kritik recht wahllos einige ihn als Grenzlandexperten überraschende Zahlen heraus und zweifelt sie in ihrer Gültigkeit an. Eine solche Vorgehensweise erscheint uns wenig überzeugend.

1. Troels Fink meint mit Enttäuschung feststellen zu müssen, daß in unserer Studie wenig über das Selbstverständnis des BDN vorzufinden sei, dagegen umsomehr über das Assimilationsproblem, und insbesondere wird unsere begrenzte Fragestellung kritisiert. Dem kann entgegengehalten werden: (a) Nicht nur im Titel der Studie, sondern auch an mehreren Textstellen ist darauf hingewiesen worden, daß es sich um einige »Beiträge« zum ethnischen Identifikationsproblem handelt; so heißt es im Vorwort u.a., daß sich »die Verfasser dessen wohl bewußt (sind), daß es sich nicht um eine Vollstudie zum Problem der ethnischen Identifikation handelt, sondern lediglich um Ansätze, die von verschiedenen Seiten her das Thema angehen« (S. 8). (b) Es darf

nicht übersehen werden, daß zwischen Identifikationsintensität und Assimilation ein Zusammenhang besteht. Wer daher nicht nur die qualitative Dimension der ethnischen Identifikation beschreiben, sondern auch die Frage nach der Intensität beantworten will, kommt schwerlich um die Assimilationsproblematik herum. Diese Zusammenhänge sind in der Einleitung der Studie aufgezeigt worden.

2. Troels Fink kritisiert den von einigen Mitarbeitern unternommenen Versuch, aus der amerikanischen Literatur Fragestellungen für unsere Untersuchung zu gewinnen. Dazu muß gesagt werden, daß es bei dem vorliegenden Thema wohl nicht angehen kann, eine so umfangreiche Minderheitenliteratur wie die amerikanische unbeachtet zu lassen. Gerade zum Identifikations- und Assimilationsproblem liegen wichtige Arbeiten amerikanischer Soziologen vor. Auch schwedische Minderheitenforscher haben mit recht gemeint, die amerikanische Forschung in ihre Studien miteinbeziehen zu müssen. In diesem Zusammenhang sind auch die Aarhuser Wissenschaftler zu nennen, die sich mit dem Wählerverhalten in Nord-schleswig beschäftigt haben und die sich Anregungen aus der schwedischen Literatur geholt haben. Dabei ist natürlich zu beachten, daß die aus amerikanischen Verhältnissen abgeleiteten Theorien »nur mit erheblichen Vorbehalten auf die Verhältnisse unseres Untersuchungsfeldes zu transferieren« sind (S. 95). Auf solche Vorbehalte wird in unserer Studie ausdrücklich hingewiesen. Zudem ergibt sich, daß die amerikanische Literatur in ihr durchaus nicht dominierend ist. – Wenn wir versuchen, den Blickwinkel zu erweitern, dann vor allem deshalb, um die Majoritäts – Minoritätsverhältnisse in Nord-schleswig als Beispiel für »interethnische Beziehungen als Gegenstand sozialwissenschaftlicher Forschung« zu untersuchen (vergl. dazu . D. Sievers, in: Grenzfriedenshefte 3/1971, S. 165–169).

In diesem Zusammenhang kritisiert Prof. Fink die Verwendung des Begriffes »ethnisch« für den nordschleswigschen Raum und meint, anstatt ethnischer Identifikation/Minderheit solle man besser den herkömmliche Begriff nationale Identifikation/Minderheit verwenden. Wenn wir uns für den Terminus »ethnisch« entschieden haben, dann geschah das aus dem oben schon ange-deuteten Bestreben, die Verhältnisse im schleswigschen Grenzland in einen größeren Zusammenhang zu stellen und dem Identifikationsproblem etwas mehr Perspektive zu geben. Für uns ist der Begriff »ethnisch« nicht definitorisch auf amerikanische Verhältnisse festgelegt; er kann unseres Erachtens auch dann Verwendung finden, wenn die Abstammungsverhältnisse, wie in Nord-schleswig, nicht dominierend sind. Außerdem bietet dieser Begriff den Vorteil, weitgehend frei von Wertungen zu sein im Gegensatz zu den immer noch belasteten und ideologisierten Termini Volk, Volkstum und Nation und den davon abgeleiteten Adjektiven. Hier ist vor allem auf Emmerich Francis, *Ethnos und Demos* (1965) hinzuweisen.

3. Desweiteren vermißt Troels Fink in unseren Beiträgen Fragen, die sich auf die nationalsozialistische Vergangenheit der Minderheit und die sog. Faarhuszeit beziehen. Hier muß erstens wieder auf die begrenzte Fragestellung der Untersuchung hingewiesen werden. Wenn wir ausführen, daß sich die ethnische Identifikation »in Art und Intensität einerseits nach historischen, sozialen und wirtschaftlichen Gegebenheiten, andererseits nach generationsspezifischen Erlebnisstrukturen richtet« (S. 12), dann ist in dieser Bestimmung zwar auch die historische Dimension enthalten. Aber die historische Fragestellung, so wie sie Prof. Fink fordert, hat in unseren Beiträgen zur ethnischen Identifikation keine Priorität. Wir sind in unseren Überlegungen von der Loyalitätserklärung des BDN 1945 und den Bonn-Kopenhagener Erklärungen 1955 ausgegangen

und haben gefragt, welche Auswirkungen die neue politische Zielsetzung der Minderheit auf ihr Selbstverständnis gehabt hat und welche Probleme sich daraus für Gegenwart ergeben. Es handelt sich somit um das Problem der staatsbürgerlichen Integration bei gleichzeitiger Beibehaltung der eigenen Identität.

Vor diesem Hintergrund (und somit nicht nur der amerikanischen Literatur entnommen) ist z.B. bei den Überlegungen zur Sozialstruktur die Frage entstanden, inwieweit die soziale (Schicht)-Identifikation im Gegensatz zur ethnischen steht*. Es wird untersucht, in welcher sozialen Landschaft die ethnische Identifikation abläuft und ob diese von der Sozialstruktur begünstigt wird. Dabei wird die BDN-Organisation als eine soziale Gruppe mit einer für sie charakteristischen Interaktion zur Wirtsgesellschaft angesehen. Solche Betrachtungsweisen mögen für Troels Fink als Historiker kaum Relevanz besitzen, für einen soziologischen Beitrag zum Identifikationsproblem sind sie aber von Bedeutung.

Zweitens möchten wir zu der von Prof. Fink geforderten historischen Fragestellung noch einige weitere Bemerkungen machen, die jedoch etwas von unserer Untersuchung abzuheben sind. Fink meint, das Identifikationsproblem der deutschen Nordschleswiger könne nur durch eine intensive Debatte und durch Aufgabe der Tabus gelöst werden, die bisher eine Diskussion über die nationalsozialistische Vergangenheit der älteren Minderheitenmitglieder verhindert haben. Wenn er in solcher Absolutheit meint, die Identitätsdiskussion könne einzig auf diese Weise

* Ähnliche Fragestellungen scheinen auch für die Aarhuser Wissenschaftler von Interesse zu sein; so nennen sie als eine ihrer Hauptproblemstellungen: »Den nationale identifikationsstyrke og divergerende partipolitiske præferencer i forskellige grupper inden for mindretallet ...« (in: Nordisk minoritetsforskning 2/1975, S. 46).

gemeistert werden, dann ist das eine sehr subjektive Meinung, der wir uns nicht anschließen können. Es soll hier keineswegs bestritten werden, daß es für viele Volksgruppenangehörige noch immer eine unbewältigte Vergangenheit gibt, jedoch meinen wir nicht, daß diese eine so große Rolle für die gegenwärtige Identifikation in der Minderheit spielt, wie das von Troels Fink betont wird. Insbesondere für die Jugend möchten wir das bestreiten; denn wenn junge deutsche Nordschleswiger heute nach der NS-Vergangenheit der Minderheit fragen, dann geht es wohl primär um historische Wahrheitsfindung. Weder die Identitätsdiskussionen Ende der 1960er Jahre noch die gegenwärtigen sind von dem Problem der Vergangenheitsbewältigung bestimmt. Vielmehr handelt es sich bei diesen Diskussionen letztlich um das Problem der Harmonisierung von Integration und Identität. So konnte z.B. Henning Lessow als Vertreter der Jugendlichen 1967 sagen: »Für uns, die wir die Zeit von 1933 bis 1945 nicht miterlebt haben, ist die Bewältigung der Vergangenheit kein vordringliches Problem« (Grenzfriedenshefte 2/1967, S. 92). Diese Aussage dürfte auch heute, nachdem die NS-Zeit noch weiter auf Distanz gerückt ist, einiges an Gültigkeit haben. Über die Ursache der gegenwärtigen Identitätskrise sagt z.B. Kurt Hamer: »Der Kurswechsel nach 1945 ... ist in meinen Augen die eigentliche Ursache für alle Probleme des Selbstverständnisse der deutschen Minderheit und ihrer Organisationen« (in: Grenzfriedenshefte 4/1975, S. 193). Dem können wir nur zustimmen. Damit ist nicht gesagt, daß die Vergangenheitsbewältigung für die Minderheit weniger wichtig geworden ist. Im Gegenteil! Aber sie hat für uns innerhalb der Identitätsdiskussion einen anderen Stellenwert, als Troels Fink ihr beimißt.

5. Wenn Troels Fink schließlich feststellt, daß wir unsere Gefühle zwar nicht ganz draußen gelassen hätten, daß unsere Un-

tersuchung aber »et lidt uhyggeligt indtryk af dissektion af en levende organisme« hinterlasse*), dann zeigt sich in dieser Formulierung deutlich, daß er als Historiker offenbar kein Verhältnis zur Soziologie hat und für das vorliegende Thema wohl auch den Wert einer soziologischen Studie bezweifelt. Deshalb meint er auch, daß die Untersuch-

* Es wäre aufschlußreich zu wissen, ob Troels Fink frühere Untersuchungen zum deutsch-dänischen Verhältnis in Nordschleswig ähnlich beurteilt, so z.B. K. Svalastoga/P. Wolf, *En by ved grænsen* (1963) oder die neuesten Publikationen der Aarhuser Wissenschaftlergruppe.

ung in vielem zu »nichtssagenden Konklusionen« und »recht banalen« Bemerkungen gekommen sei. – Unser Bestreben war es aber gerade, sozialwissenschaftlich-empirische Beiträge zu liefern, frei von Emotionen und Pathos, und ein anderer Rezensent hat diesbezüglich wohl nicht ohne Zustimmung behaltend in ihren Wertungen und leiten nur sehr vorsichtig Tendenzen der zukünftigen Entwicklung ab« (Kurt Hamer, in: *Grenzfriedenshefte* 4/1975, S. 192).

Im Auftrag der Mitarbeiter

Thiel J. Martensen

K. D. Sievers

Nogle principielle bemærkninger til Thiel J. Martensen og K. D. Sievers

AF TROELS FINK

Med megen interesse og med stigende undren har jeg læst de principielle bemærkninger til min anmeldelse af »Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes deutscher Nordschleswiger«, som Thiel J. Martensen og K. D. Sievers har udarbejdet.

Bemærkningerne indledes med to »detaljer« idet forfatterne mener, at jeg har handlet forkert ved at skænke et historisk rids på to sider i indledningen »større« opmærksomhed end de 16 sider, der handler om »Grundzüge der BDN-Politik seit 1945 sowie Aufbau und Wirkungsbereich des Bundes«. Desværre indeholder også de 16 sider flere misforståelser og fejl, hvoraf jeg her kun skal anholde den ofte forekommende påstand, at der ved mindretalsklæringerne i 1955 blev skabt en »mellemstatlig« ret;

(s. 28). Det er ikke rigtigt. Bonn-København-erklæringerne er ensidige, afgivet af hver sin regering, og de er ikke dele af en traktat.

De 16 sider danner iøvrigt kun en meget nødtørtig introduktion. Jeg benytter derfor gerne lejligheden til at belyse den historiske indlednings problem i almindelighed. Som udgangspunkt skal den betragtning anføres, at den historiske indledning må være afpasset efter den tidsramme afhandlingen omfatter. Tidsrammen ligger rest fast gennem den inddeling i aldersklasser, som er lagt til grund ved bearbejdelsen af de indkomne spørgeskemaer. Der sondres mellem 4 grupper, der har afvigende oplevelsesbaggrund:

1. Personer født før 1912, som har erin-

- dringer om Nordslesvigs tilhørsforhold til det tyske rige,
2. personer, der er født mellem 1913 og 1927, som har medoplevet den tyske folkedels opbygning og virksomhed mellem de to verdenskrige,
  3. personer født mellem 1928 og 1940 »på hvem krigsforholdene og de hårde efterkrigsår har efterladt afgørende indtryk« og
  4. de mellem 1941 og 1953 fødte, der er præget af trykket på folkedelen efter krigen og dens fornyede anerkendelse ved København-erklæringen af 1955.

Når man arbejder med en sådan tidsramme fra kejsertid til nutid, må den historiske indledning afpasses derefter. I denne må man behandle de enkelte gruppers oplevelsesbaggrund, og vel at mærke med lige stor vægt på de 4 faser. Så kan man for min skyld gerne udelade, hvad der ligger forud for kejser Wilhelm II's tid; man kan ikke, som det er gjort i undersøgelsen, lægge hovedvægten på tiden fra november 1945 og fremefter. Men *hvis* man alligevel beskæftiger sig med ældre dele af historien, hvor kortfattet det end er, så må man kræve et minimum af korrekthed. Må jeg bringe et eksempel: »Einen ersten Höhepunkt erreichte diese Konfrontation (den dansk-tyske) 1848–50, als das dänische Königshaus sein Erbrecht auf Schleswig ausdehnte, das ja ebenso wie Holstein nur in Personalunion mit Dänemark verbunden war«. s. 20. Det turde være alment bekendt, at konfrontationen i 1848–50 ikke skyldtes arveretten til Slesvig. Ingen bestred Frederik VII's arveret. Konfrontationen skyldtes konflikten mellem danskernes krav om en fælles forfatning for Danmark og Slesvig og kravet om oprettelse af en tysk stat »Slesvig-Holsten« med den konsekvens, at Slesvig skulle optages i det tyske forbund, som Holsten var en del af. Helstaten må før 1848 betegnes som en realunion mellem kongeriget og de to hertug-

dømmer, idet der var fællesskab ikke alene om udenrigspolitik og forsvar, men også om finanser og toldvæsen. Det citerede stykke kunne godt være udeladt, men som det står er det vildledende.

*

De to forfattere finder det uberettiget, når jeg hævder, at der endnu er meget at gøre for historikerne syd for grænsen, før de når til en realistisk historieopfattelse med hensyn til det dansk-tyske forhold, og de mener, at det er uretfærdigt og uvenligt at sige sådan, når man tænker på den tiltagende og delvis allerede opnåede overensstemmelse mellem tyske og danske historikere. Min bemærkning, om det meget der endnu er at gøre, var at opfatte som et hjertesuk over de meget små følgerkninger, som det i sig selv fortjenstfulde samarbejde mellem danske og tyske historikere har haft. Der er gjort en god begyndelse af professor Alexander Scharff og nogle yngre historikere i Kiel. Men jeg mener faktisk, at der er lang vej endnu. Med tilfredsstillelse har jeg derfor læst en artikel af Thiel J. Martensen i »Der Nordschleswiger« for 5. februar 1976, hvori han kritiserer historiefremstillingen i dette blad, derunder også en artikel af Gerd Vaagt og H. F. Schütt som bladet har bragt efter Grenzfriedenshefte. Artiklen hedder: »Die Zeit der nationalen Auseinandersetzung um Schleswig«. Thiel J. Martensen siger, at denne artikel indeholder i visse passager en ensidig fremstilling af »Grænselandshistorien«. Jeg er helt enig med Thiel J. Martensen og tager denne artikel som et af de mange vidnesbyrd, der kan underbygge min påstand. Jeg kan også henvise til den lettest tilgængelige og mest udbredte håndbog »Geschichte Schleswig-Holsteins« af O. Brandt og W. Klüwer, som lader meget tilbage at ønske, også det oplag, der er kommet i 1966.

Jeg får nok engang lejlighed til nærmere

at redegøre for min opfattelse af slesvig-holstensk historieskrivning; i den foreliggende sammenhæng er det ikke hovedsagen. Det er den sociologiske undersøgelse, som de to forfattere har medvirket ved. Mine to kritikere mener, at jeg ikke rigtig har forstået sammenhængen mellem identifikationsproblematikken og assimilationsproblematikken; det mener jeg nu nok, at jeg har, men jeg vil ikke desto mindre gerne opretholde den påstand, at bogen oplyser væsentligt mere om det sidste end om det første. Thiel J. Martensens bidrag hedder ligefrem: Die Sozialstruktur des Bundes Deutscher Nord-schleswiger und ihre Bedeutung für die Assimilationsproblematik og på s. 46 argumenteres der for sammenhængen mellem socialstruktur og assimilationsprocessen bl.a. med et citat af de amerikanske forskere Simpson og Yinger. Jeg bringer dette citat her, fordi det viser den store afstand fra amerikansk teori til forholdene i det slesvigske grænseland. De to amerikanske forskere siger: »Klasseanalyse [klasse i betydning sociale lag] hjælper med til, at bestemme den udstrækning i hvilken racemæssige og kulturelle minoriteter er blevet assimileret ind i amerikansk liv. Differentiering med hensyn til erhverv, graden af deltagelse i hele samfundets liv og sammensmeltning af racemæssige og nationale grupper har været forbundet med fremvæksten af socialøkonomiske klasser i dette land. Studiet af social lagdeling udgør, som Frazer siger, »en målestok for kulturel indpasning og integration af negeren i det amerikanske samfund«. Denne iagttagelse gælder selvfølgelig også andre grupper end negrene«.

Citat bringes i bogen på engelsk, men er her oversat; den hjemlige læser kan derved få en lille fornemmelse af en af de teoretiske forudsætninger, der er blevet arbejdet med, men citatet viser også, at man med udgangspunkt i negrenes integration i det amerikanske samfund ret naturligt kommer til at lægge hovedvægten på assimilationstendenser-

ne, medens identifikationsproblemerne ganske naturligt må træde i anden række. Der er efter min opfattelse meget lidt for os at hente på det område fra USA, men K. D. Sievers og Thiel J. Martensen mener, at det ikke kan lade gå at lade den omfangsrige amerikanske mindretalslitteratur være upåagtet og henviser til at svenske mindretalsforskere med rette har ment at måtte medinddrage denne i deres studier. Det sidste har jeg god forståelse for, al den stund Sverige i egentligste forstand har etniske mindretal (lapper og finner), men det er netop forskellen mellem Sverige og Danmark, at vi ved den dansk-tyske grænse ikke har etniske, men nationale mindretal. Det er i »Beiträge« gjort visse forbehold, med hensyn til de amerikanske teories anvendelighed; det har jeg også nævnt i min anmeldelse, men når man tager disse som udgangspunkt, får læseren let det indtryk, at teorierne har fristet forfatterne mere end de realiteter, man vil undersøge.

Jeg har ment og mener stadig, at det er misvisende at anvende ordet »etnisk« på mindretallene i det sønderjyske grænseland. De to forfattere hævder, at »etnisk« også kan bruges, når afstammingsforholdene, som i Nordslesvig, ikke er dominerende. Ingen kan hindre dem i at have den mening, men jeg anser det for et videnskabeligt tilbageskridt, hvis man i Sønderjylland skal til at anvende ordet »etnisk« i flæng med ordet »national«. Der er en klar forskel i begreberne, og det er en god videnskabelig regel at stræbe efter et entydigt begrebsapparat, og jeg synes stadigvæk, at det er korrekt at benytte »etnisk« om folkedele, hvor afstamningen er en betydningsfuld faktor og »national« om rene sindelagsminoriteter.

Forfatterne mener, at ord som Volk, Volkstum og Nation og deraf afledede adjektiver er belastede, fordi de har været benyttet ideologiserende. Mig bekendt kan ordet national uanset al misbrug anvendes i en ganske klar videnskabelig betydning, og i »de prin-

cielle bemærkninger« henvises da også til en afhandling med titlen: »Den nationale identifikationsstyrke og divergerende partipolitisk præference i forskellige grupper inden for mindretallet«. Ingen vil i denne sammenhæng føle ordet national belastet. Det siger blot, at der her er tale om et sindelagsmindretal. Derimod bruger K. D. Sievers ordet »Nation« forkert, når han på s. 27 i bogen skriver: »Zur dänischen Nation gehört die Gesamtheit der diesen Staat innerlich behahenden und mittragenden Bürger unabhängig von Sprache und Volkszugehörigkeit. Demnach zählen auch die deutschen Nordschleswiger seit der Loyalitätserklärung des BDN vom 22. November 1945 zur dänischen Nation«. Efter gængs sprogbrug hører hjemmetyskerne ikke til den danske, men til den tyske nation; hvad der ikke hindrer dem i samtidig at være loyale danske statsborgere. Forøvrigt tror jeg ikke, de to forfattere får held i deres bestræbelser på at introducere ordet »etnisk« i den hjemlige sprogbrug, men når de mener, at ordet »Volk« er belastet, hvorfor så ikke afløse »Volksgruppe« med »Bevölkerungsteil«?

*

I 3. afsnit vender de to forfattere tilbage til historien. De har ikke villet give den nogen prioritet i bidragene til den etniske identifikation, siger de; de er begyndt ved 1945, henholdsvis 1955, og de har spurgt BDN-medlemmerne, om de følger virkninger, mindretallets politiske mål har haft på de enkelte medlemmers selvforståelse, og de mener, at jeg som historiker ikke har sans for de sociologiske problemstillinger.

Lad mig heroverfor understrege, at det i den foreliggende sammenhæng ikke drejer sig om historie kontra sociologi, men om den korrekte anvendelse af tidsdimensionerne i en sociologisk undersøgelse. Når man inddeler de udvalgte probander i 4 kategorier med hensyntagen til hver kategoris spe-

cielle oplevelsesbaggrund, så må man, som jeg skrev indledningsvis, behandle de 4 grupper ensartet; man kan ikke give den yngste og tilmed den talsvageste en overvægt, og man kan ikke for de ældre aldersklassers vedkommende konstatere konsekvenserne af mindretallets nye politiske mål uden at stille disse mål i relation til de mål, der blev forladt i 1945. Jeg mener, at der burde være stillet nogle spørgsmål, som de 3 ældste kategorier kunne sætte i relation til den oplevelsesbaggrund, de er blevet placeret i, og så kommer man ikke uden om spørgsmål, der vedrører Weimartid, Nazitid og Fårhustid. Jeg mener forøvrigt også, at man redeligt burde undersøge vandringsproblematikken ved ikke at nøjes med oplysninger om tilvandring og indre flytninger, men ved også at fremskaffe oplysninger om afvandringen.

*

I min anmeldelse havde jeg som min mening fremhævet, at hjemmetyskernes identitetsproblem kun kan klares gennem en intensiv debat med opgivelse af de tabuer, der hidtil har hindret de ældre mindretalsmedlemmer i en drøftelse af den nationalsocialistiske fortid. Det anser de to forfattere for en subjektiv opfattelse, som de ikke deler, de mener ikke, at den nationalistiske fortid spiller nogen stor rolle for den aktuelle identifikation; de bestrider det specielt med hensyn til ungdommen og anfører den sympatiske Henning Lessow som kronvidne, rigtig nok med et vidnesbyrd fra 1967. At nazitiden kun spiller en lille rolle, for de helt unge, der ikke har oplevet den, forekommer mig at være en ret banal iagttagelse, men denne ungdom udgør kun en begrænset del af BDN's medlemmer, og fordi man ved tidligere drøftelser af identitetsproblemet lod fortiden være upåagtet, er det ikke sikkert, at det også vil ske i fremtiden. Der har i den senere tid været indlæg i »Der Nordschles-

wiger«, som har taget nazitidens problemer op på en mere personlig engageret måde end tidligere. Det gælder Walter Jürgensen, Haderslev og Christian Nissen, Sofiendal. De har gjort det på en måde, som kun kan fremkalde respekt. I »Der Nordschleswiger« for den 5. februar 1976 har Rudolf Hinz, Felsted, fremhævet betydningen af disse to vidnesbyrd, og han foreslår, at der påbegyndes en foredragsrække om den nationalsocialistiske periode for Nordslesvigs vedkommende.

*

Der er altså noget, der tyder på, at de to forfattere tager fejl i deres vurdering, ja, den ovennævnte artikel af Thiel J. Martensen af 5. febr. 1976 kunne ligefrem tyde på, at også han nu har fået blik for, at det kan være formålstjenligt at inddrage perioden 1933–45 i en vurdering af identitetsproblemerne. Men jeg må i dette svar holde mig til de »princielle bemærkninger«. Heri citeres landdagsmand Kurt Hamer for en udtalelse om årsagerne til den nuværende identitetskrise: »Der Kurswechsel nach 1945 ... ist in meinen Augen die eigentliche Ursache für alle Probleme des Selbstverständnisses der deutschen Minderheit«, og det er forfatterne enige med Kurt Hamer om. Det er jeg også, men med den begrundelse, at et kursskifte kun kan forstås, hvis man ligeligt behandler, 1) hvad man skifter fra, og 2) hvad man skifter til; man kan ikke nøjes med det sidste af disse to led, som forfatterne har gjort det.

Igen engang citeres i de principielle bemærkninger Kurt Hamer, der har sagt: »Die Verfasser sind äusserst zurückhaltend in ihren Wertungen und leiten nur sehr vorsichtig Tendenzen der zukünftigen Entwicklung ab«; dette opfattes af forfatterne som en ros, som et vidnesbyrd om, at de har leveret et socialvidenskabeligt-empirisk bidrag, frit

for emotioner og patos. Jeg finder ikke, at det er rosværdigt at foretage en videnskabelig undersøgelse, der ikke giver muligheder for at drage konklusioner.

Tværtimod burde undersøgelsen lægges således til rette, at den kunne give klare svar på en lang række spørgsmål. Min kritik går på 1) at spørgsmålene er stillet uden tilstrækkelig hensyntagen til de i Nordslesvig givne forhold, og 2) at spørgsmålene er blevet skæve i forhold til virkeligheden, fordi de amerikanske teorier, der søges efterprøvet, ikke er særlig relevante i det dansk-tyske grænseområde, og følgelig bliver konklusionerne temmelig intetsigende og ret banale. Når det forholder sig således, er det forståeligt, at forfatterne må være tilbageholdende med deres vurderinger, og derfor kan de kun meget forsigtigt udlede tendenser for den kommende udvikling. Er det urimeligt heraf at slutte, at bidragene ikke kan være af stor praktisk betydning for det tyske mindretal, rent bortset fra at den almindelige læser vil have svært ved at forstå den med fremmedord rigt spækkede tekst. Det er fortsat min opfattelse, at bogen ikke yder nogen væsentlig hjælp til den hjemmetyske identitetsdebat, derimod fremtræder i bogen i mange sammenhænge assimilationsrisikoen, men den er kun yderst forsigtigt formuleret. Også efter læsningen af de principielle bemærkninger mener jeg, at hjemmetyskernes identitetsproblem kun kan klares ved en indgående drøftelse, og det er med glæde, jeg konstaterer, at visse tabuer er ved at falde, jeg har nævnt Walter Jürgensen og Christian Nissen, men vil gerne tilføje, at Thiel J. Martensen i artiklen »Zugunsten der Minderheit« (5.2.76) ved sin kritik af den måde, hvorpå »Der Nordschleswiger« redigerer det historiske stof, har ydet et værdifuldt bidrag til at bane vej for en sund og god debat. Ingen kan have større fordel af en sådan debat end vore hjemmetyske medborgere.

Boganmeldelser

Sønderjysk landskabsregistrering

Fredningsplanudvalget for Sønderjyllands amt har udsendt Bind I af »Landskabsanalyse over Sønderjylland« med »Registrering af interesseområder for geologi, botanik, ferskvandsbiologi, marinbiologi, ornitologi, entomologi, vildtbiologi samt arkæologi og historie«.

Bogen er i tiltalende udstyr, med nydelige tegninger af Egon Simonsen, Gråsten, fotografier, seks kortbilag osv., men det gode indtryk forringes af en del trykfejl og sjskefejl, tildels også af direkte urigtige oplysninger. Kong Godfred byggede ikke Dannevirke »i år 800«, men tog først initiativet i 808, og virket blev ikke forstærket af Dronning Thyra »i år 900«. Det er et spørgsmål, om hun overhovedet forstærkede det. Det er lidt for moderne at sige, at kong Abel »faldt under et slag mod frisiske skatterestanter«; friserne kæmpede for deres uafhængighed, og selv om det også har noget med skat skyldighed at gøre, er det dog noget helt andet. Og for at blive i kongerækken: det var ikke den 18. juli 1920, kong Christian X red over grænsen, men den 10. juli. Den første verdenskrig gik ikke fra 1914 til 1917. Det var ikke en boplads fra den sidste, men den næstsidste mellemistid, brødrene Boysen fandt ved Høkkelbjerg (og det hedder ikke Høkkelsbjerg). Spærringerne i Haderslev fjord, »Æ Lej« og »Margrethes bro«, er ikke middelalderlige, men efter de foreløbige dateringer fra det 3. århundrede.

Registreringen er beregnet som opslagsværk for offentlige myndigheder, men skal endvidere være til hjælp for skoler og andre undervisningscentre, ligesom den skal være til nytte for interesserede lægmænd. Til den sidste gruppe hører de mennesker,

hvis ejendom er omfattet af de løbende fredningssager, og det er ikke sikkert, at de føler sig lige så overbevist af den mere nøgterne registrering som af den blomstrende argumentation, der fremføres, når en fredningssag rejses.

Registreringen består dels af en nummereret tekstdel, dels af en dertil svarende nummerering på et kortbilag.

Den geologiske oversigt er udmærket, men på kortbilaget savner man højdekurver. I et par tilfælde bærer to områder samme nummer, hvilket er upraktisk.

Den botaniske registrering er så summarisk, at den er værdiløs. Als er i sin helhed angivet som botanisk interesseområde, men uden et ord til begrundelse, og det samme gælder det østjyske morænebakkeland så langt som ind til Bevtoft, og bagefter udgør disse områder i sammendraget på Kortbilag 5 hovedparten af de naturvidenskabelige interesseområder. På den måde bliver sammendraget uden interesse. Iøvrigt er 2.6 angivet som område omkring Bredevad. Skal være Jynde vad.

Den ferskvandsbiologiske oversigt er nyttig, mens den marinbiologiske er lovlig kortfattet; det oplyses, at et ekspertudvalg arbejder med en sikring af vadehavsområdet som led i en international plan, men man ønsker nye vader dannet til erstatning for dem, der fredes. Her savner man disse planer belyst i sammenhæng med digesikringen mod stormfloder. På østkysten beskæftiger man sig kun med nor-problemerne; hvorfor ikke med højspændingsværket i Åbenrå fjord f.eks.?

Den ornitologiske oversigt side 22–29 er stofmæssigt til dels sammenfaldende med

den vildtbiologiske registrering side 34–36 med desorienterede afvigelse, men tilsammen giver de et ret detaljeret billede af Nord-slesvig som basis for fugleliv.

Det entomologiske afsnit peger på, hvad man bør gøre, hvis man vil sikre et rigt insektliv. Det er måske den side af naturlivet, som det bliver vanskeligst at skabe interesse for, og det bliver ikke gjort lettere af, at kendskabet til den sønderjyske insektfauna er særdeles mangelfuldt, men professor Niels Haarløv videregiver på Entomologisk forenings fredningsudvalgs vegne en beundringsværdig optimisme med hensyn til, hvad man engang håber at kunne finde af insekter i Sønderjyllands amt, hvis man værner om udklækningsmulighederne. Sommerfugletegningen side 32, der skal stemme læseren velvilligt, præsenterer ifølge teksten »Dagfugleøje«; det skal være Dagpåfugleøje. Men hvorfor dog tegne denne almindelige sommerfugl, når man kan byde på sjældenheder som *Xylina semibrunnea* i Lindet skov eller vor eneste landlevende vårflue i Draved skov?

Den historisk-arkæologisk oversigt, der på forhånd nok kan påregne den største interesse, er desværre noget skuffende. F.eks. har historiske bygninger og voldsteder samme markering på kortbilaget, og vel at mærke uden nummer og uden forklaring. Når man kører ud i landskabet med denne registrering i hånden, aner man altså ikke, om man skal spejde efter en bygning – et slot eller en mølle – eller et voldsted og da hvilken slags.

Gamle broer har speciel markering, men uden nummerering og uden forklaring bortset fra en summarisk kommentar.

»Gamle vejstrækninger« er også indtegnet på kortet, men efter ukendte kriterier og med et tilfældigt resultat. Det er besynderligt, som veje har tendens til at ende hos amtsrådsmedlemmer; nu er det Agerskov, før var det hos Søren Ratzer i Rangstrup.

Man har omtalt Hærvejen med Oksevejen

til Haderslev, dog ikke tegnet den ind til byen, og man har også markeret »den gamle Klostervej fra Flensborg til Løgumkloster«, skønt det er tvivlsomt, om netop denne vejstrækning har båret navn efter Kloster i gammel tid, hvor Løgumkloster næppe har repræsenteret vej målet. Dokumentation fra gammel tid for anvendelsen af navnet Klostervej skal i hvert fald søges på andre kanter. Men man har slet ikke benyttet gamle vejnavne som Savsevej, Pottervej, Den svenske postvej, Adelvej, Ribervej osv. Der er ikke indtegnet en eneste Ribervej, skønt Ribe har sat stærkt præg på både vejsystem og vejnavne i gamle dage. Hverken Ribe eller Foldingbro har fået forbindelse med vejsystemet sydpå. Den gamle hovedlandevej over Aller mellem Haderslev og Kolding er trukket ind til Thomashus, skønt den over kroens tidligere plads skulle være trukket ned igennem kløften. Kongevejen mellem Haderslev(hus) og Kolding(hus) er indtegnet på en strækning vest for Allervejen. På stedet, hvor Thomashus tidligere lå, krydses imidlertid de to veje, fordi Allervejen gennem Kløften skulde ned til byen, medens Kongevejen skulde til Haderslevhus (Hansborg) og derfor løb østligst. Man har heller ikke noteret, at denne Kongevej var en af de »ægte« aflåsede veje, som var forbeholdt folk, der havde nøgle til rådighed. Lige så lidt har man registreret et bomhus.

Vejområdet er vanskeligt, fordi det både er vidtspændende og uudforsket, men alligevel er resultatet lidt fattigt.

I Landskabsanalysen savnes egentlig en vandløbsoversigt, der jo vilde give forklaring på så mange andre forhold, veje, bebyggelse osv., og det vilde også være dejligt at få et kort med de rigtige vandløbsnavne. I denne registrering optræder pludselig »Immervad bæk«, hvor man ellers plejer at regne med, at Rudebæk fortsætter i Immervad å, der går videre som Sønderå. Når man registrerer, bør man være meget omhyggelig med Stednavne.

Hvad savner man ellers? En angivelse af den tyske bunkerslinie tværs gennem Nordslesvig, opført under den første verdenskrig. Kanalen fra Tønning til Kristiansdal, hvor man dels har en pragtfuld spadseretur, dels et bemærkelsesværdigt minde om industrialismens barndom på disse kanter. Blot for at nævne et par eksempler.

Kritikken skal imidlertid ikke skjule, at der her er taget et godt initiativ, der forhå-

bentlig kan være med til at vække interessen for landsdelens fortid og fremtid. Enhver må kunne finde noget nyt i denne bog. Nyt for anmelderen er det, at der har ligget en befæstet vikingeby bag en halvkredsvold på Sønderballehoved. Volden er bortgravet allerede i 1930'erne i forbindelse med en jordfordeling, men vi har en udgravning til gode, der kan vise, hvad der har ligget bag volden.

Bjørn Svensson

Hvor Sønderjylland stadig er Sønderjylland

Dorrit Andersen, Knud Fanø og G. Japsen (red.): »Sønderjyske Årbøger 1975« – 246 s. ill. (Historisk Samfund for Sønderjylland)

Ordene »sønderjysk« og »Sønderjylland« på årbogens titelblad dækker historisk og geografisk den gamle landsdel fra Kongeåen til Ejderen. Disse begreber er der jo desværre gået kludder i efter 1920, og nu er det mest spildt ulejlighed, en slags pedanteri, at fastholde, at Nordslesvig og Sydslesvig tilsammen udgør Sønderjylland. Regnestykket er ellers ikke sværere, end at Svendborg amt og Odense amt tilsammen udgør Fyns amt.

Når der ikke desto mindre her igen bæres en ugle til Athen som indledning til en kort gennemgang af Historisk Samfunds 1975-årbog (stadig kaldt *årbøger*, skønt det kun drejer sig om ét bind og ét år), skyldes det, at denne årgangs indhold så udpræget har fælles-sønderjysk karakter. Vi kan læse om Den Slesvigske Forenings virksomhed fra nord til syd i landsdelen uden distraherende afbrydelser ved den nuværende statsgrænse i Kruså. Og når samme bog helliger sig de komplicerede spørgsmål i forbindelse med jernbanernes oprettelse, så begynder det hele faktisk i Altona og Kiel (1844) og fortsætter naturligt nord på, fordi Jylland nu engang går helt fra sin fod ved Elben til sin top ved Skagen.

Afhandlingen om de slesvigske baneprojekter har ulogisk fået overskriften »Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling«. Ganske vist anfører forfatteren, rektor, dr. phil. N. H. Jacobsen, at det er jernbaneanlægget i Nordslesvig, han vil frem til. Men det for fremstillingen nødvendige sydslesvigske baggrundsmateriale er så omfattende, at det havde været relevant og historisk mere korrekt at tale om *slesvigske* forhold og planer.

Den Slesvigske Forening var noget politisk, noget ideelt, mens transportvæsenet hører til den materielle historie. (»Modern civilization is a question of transport«). Og dog står én mand med et ben solidt plantet i begge nævnte afhandlinger. Det er den flensborgske købmand, senere »broskriver« (havnekasserer) Christian Hansen jr. I en billedtekst opgives hans årstal til 1804–75, mens dødsåret i følge Holger Hjelholts anførte biografi fra 1963: »Christian Hansen junior. En talsmand for flensborgsk kongetrokskab« er sat til 1873.

I sin grundige og endnu ikke afsluttede slesvigske jernbanehistorie præsenterer rektor N. H. Jacobsen Christian Hansen med respekt for den energi, hvormed han i skrift og tale kæmpede især for Flensborg-Husum-Tønning-banens sag. I dag vil man kalde det mindre fremsynet, at Hansen for at fremme sit eget projekt modsatte sig anlægget af

De måtte stride sig tilbage, men kunne faktisk have kørt i tog. (Maleri af Niels Simonsen: »Tilbagetoget fra Danevirke«. Frederiksberg slot).

hovedbanen Altona-Neumünster-Kiel, som blev den første jernbanestrækning i det danske monarki. København-Roskilde kom først 3 år senere. Vore tropper, der i 1848 skulle udkæmpe den første slesvigske krig, kunne køre i tog fra København til Roskilde, men måtte marchere resten af vejen til den sønderjyske skueplads. I 1864 gik der tog fra Slesvig til Flensborg, men det »glemte« hærledelsen desværre ved Dannevirke-rømningen og lod soldaterne stride sig nord på ad isglatte veje. Netop dette tilbagetog til fods er gået ind i den internationale krigshistorie som eksempel på, hvad jernbaner kunne og burde have været benyttet til.

Men tilbage til Chr. Hansen. Hans stædige holdning var navnlig dikteret af angsten for Hamborgs konkurrence, der kunne underminere de principielt forudseende planer, man havde om at give Tønning et opsving som havneby, vendt mod vest. Også i Nord-

slesvig søgte man at finde en vestlig havneby, en forløber for Esbjerg, som ingen drømte om på daværende tidspunkt. Her tænkes på et havneanlæg ved Ballum, bestemt af belliggenheden inden for Lister Dyb. En vis kreaturkesport indledtes fra Ballum i 1850. Der opstod følgelig tanker om at give Ballum jernbaneforbindelse ved en længdebane fra Hjerting over Ribe og videre syd på over Tønder til Øster Ørsted (Rendsborg). I det hele taget bød tiden mellem de to slesvigske krige på et utal af jernbaneplaner, nogle realistiske, andre helt ud i det blå. Dengang var englænderne de klassiske jernbanebygmestre, og det var også dem, der fik de fleste entrepriser. I Vamdrup findes endnu et par tjenesteboliger bygget i engelsk stil.

I den anden af årbogens store afhandlinger »Den Slesvigske Forening 1849–1852« af arkivar, mag.art. Jørgen Witte møder vi i anden forbindelse flensborgeren Chr. Han-

sen jr., men nu på det politiske-ideelle plan.

Den Slesvigske Forening var affødt af Treårskrigen 1848–50, og denne forening havde både en pro- og en anti-målsætning. Den var de dansksindede slesvigeres første politiske parti, som i hvert fald klart formulerede, hvad man var imod. Det var den slesvig-holstenske, dvs. tyskorienterede løsrivelsesbevægelse. I modsætning hertil gik Den Slesvigske Forening ind for dels at »bevare Nordslesvigs danske særpræg, dels at genskabe loyaliteten i den sydlige del, men det sidste blev det overvejende«. Man kan trække linien op og sige, at der står vi den dag i dag. Det direkte politiske, for så vidt storpolitiske mål var Slesvigs adskillelse fra Holsten og nøje tilknytning til Danmark. Dermed var Helstaten bragt til fald og forudsætningerne for krigen i 1864 bragt til stede.

Og dér stod Chr. Hansen m.fl. i den omhandlede periode, der med et gammeldags udtryk var en vækkelsestid. Den Slesvigske Forenings historie har hidtil savnet en samlet fremstilling, og selv om Witte her har indledt et pionérarbejde, fremgår det af en efterskrift, at studierne vil blive fortsat med videre publiceringer for øje. Der er nemlig dukket nyt kildemateriale op. Den endelige vurdering af hans arbejdes omfang og resultater bør derfor vente lidt endnu. Man kunne ønske og håbe, at den videre fremstilling blev lidt mindre tør. Det vigtigste er,

at kildematerialet ligger der som en udfordring.

Vanskeligere er det at høste den middelalderlige histories ager. Men her har studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen igen san- ket i lade. Hans materiale har været retdokumenter vedrørende en strid om jordegods på Urnehoved-egnen i slutningen af 1200-tallet. Det er dog ikke så meget de juridiske problemer, der analyseres, men derimod hvad sagen fortæller om stormændenes ejendomsbesiddelser i Bjolderup sogn. Her møder man især slægterne Snafs og Urne. Endvidere diskuterer Gregersen ottingbegrebet. Otting betyder ottendel, men hvad denne arealenhed har dækket de forskellige steder og til forskellige tider er en mere kompliceret sag end at kunne regne med brøker.

Desværre må man i en anmeldelse som denne nøjes med at henvise til det øvrige stof i årbogen, ikke ud fra kvalitative kriterier, men fordi det drejer sig om erindringer og brevvekslinger med et så personligt præg, at de ikke lader sig »koge ned« til et par stikord. Det er malermester Herløv Møllers erindringer (1855–1938) ved Holger Jacobsen og uddrag af Aage Friis' brevveksling med hjemmet 1889–1891 ved Finn Friis.

Endelig bringes den altid fyldte oversigt over og vurdering af årets relevante bogudgivelser, en litterær skueplads til oplysning og i sig selv en oplevelse.

Eskild Bram

En dansk Præste- og Sognehistorie

samlet og udgivet af Paul Nedergaard.
Særudgave af Sønderjylland,
I: Ribe Stift (6 hæfter).

Gennem snart mangfoldige år er Paul Nedergaards Dansk Præste- og Sognehistorie udkommet med det ene hæfte efter det andet, og stift efter stift er blevet behandlet.

Dermed er der efterhånden skabt et stort samlerværk, som ingen vil kunne komme uden om, der beskæftiger sig med den kirkelige udvikling inden for det sidste halvandet hundrede år; men det er også blevet en uvurderlig fundgrube for alle personalthistorisk interesserede, der beskæftiger sig med præste- og degnehistorie.

I 1971 kom Sønderjylland på tur eller rettere sagt: den sønderjyske del af det vidtstrakte Ribe stift. Men da Sønderjylland nu engang har sin egen historie og da ikke mindst sin egen kirkehistorie, har udgiveren haft den gode idé at udsende det sønderjyske materiale fra Ribe stift i en særudgave, omfattende seks hæfter. Det vil altså sige, at interesserede kan anskaffe sig disse hæfter uden at behøve at abonnere på hele det store værk.

Som det er tilfældet ved indledningen til de enkelte stifter, har den sønderjyske udgave også en egen indledning, nemlig nu afdøde provst, dr. theol. Jens Holdts afhandling Træk af kirkelivet i Vestslesvig, mens den tidligere provst i Løgumkloster, Poul Schüle, har skildret menighedslivet i årene efter genforeningen, og endelig har pastor Helms fra Mjolden givet en omtale af det særlige vestslesvigske genforeningskonvent. De anførte artikler giver et indtryk af værkets måske noget flimrende opbygning, men også af, at man har kan finde helt uventede ting og forhold omtalt.

Indledningen følges af en gennemgang af de enkelte sogne under Tørninglen og Tønder provstier, og her er det atter engang ofte uventede forhold, der finder omtale, alt efter hvilken forfatter der har lagt pen til de enkelte bidrag. Tønder provsti indledes med en

omfattende gennemgang af tilstandene i Tønder by; den alene omfatter henved et halvt hundrede sider i to-spaltet sats. Ad den vej kan man gøre sig en forestilling om, hvor rummeligt værket er.

Det siger sig selv, at et sådant værk, der er blevet til ved et samvirke af mange forskellige personer, nemt står i fare for at blive noget uensartet og tilfældigt. Det er først og fremmest blevet en righoldig materialesamling, men netop dette gør værket uundværligt for alle, der beskæftiger sig med sin egns særlige historie. Blandt de mange optagne artikler findes der adskillige perler, ofte genoptryk andetsteds fra, fra forlængst hengemte blade, som ingen ellers ser mere. Værket kan derfor anbefales på det bedste.

Indtil nu er Paul Nedergaards Dansk Præste- og Sognehistorie en torso. Haderslev stift savnes, og dermed også bind II af den sønderjyske særudgave. Det rådes der imidlertid nu bod på, idet dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen, Århus Universitet, har påtaget sig at være redaktør for denne del af værket efter Paul Nedergaards død. Vi vil derfor også i løbet af en årrække have en afsluttet behandling af den sønderjyske kirkehistorie i dette værk.

H. V. Gregersen

Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde

Når en dansker falder over et hjemsstavns-skrift syd for grænsen, er det vel naturligt, at man først og fremmest hefter sig ved det stof, der berører både danske og tyske. Nu f.eks. 1975-udgaven af Jahrbuch der Heimatgemeinschaft e.V., Schwansen, Hütten, Dänischwohld (årg. 33).

Wilhelm Dirk Bahnson har skrevet om »Theodora Schultz vom Hüttener Hof – Ein schleswig-holsteinisches Frauenschicksal«. Den 30. maj 1812 blev hun viet til den danske dragonløjtnant Albert von Ursin, der iøvrigt var født på St. Croix som søn af en toldforvalter. Halvandet år efter bryllup-

pet faldt han under en ryttertræfning, hvor modparten var russiske kosakker. Han faldt den 6. december ved Rahlsted, og blev registreret død samme dag på et lazaret i Rendsborg tre dage før Napoleons danske hjælpetropper, Auxiliærkorpset 1813 slog sig igennem til Rendsborg i slaget ved Sehested. Ursin fik næppe at vide, at han den 14. november 1813 var blevet far til en søn. Theodora blev krigsenke i en alder af 22 år og havde nu kun sin søn at leve for. Da han døde 24 år gammel, viede hun resten af sit liv til erindringer om sønnen. Konklusionen af artiklen bliver, at Theodora von Ursin, født Schultz, havde medoplevet alle tidens politiske omvæltninger i Slesvig-Holsten: Hendes mand var faldet på dansk-fransk side, derefter havde hun været med i opstanden mod Danmark, så fulgte indlemmelsen i Prøjsen og endelig grundlæggelsen af det tyske rige. Hun døde i Altona i 1877.

Mere direkte kommer man ind i de dansk-tyske modsætningsforhold i Dieter Pusts artikel om de første kommunalvalg i Egernførde 1832–48, medens forbindelserne mellem dansk og tysk kommer frem i Jan S. Kunstreichs artikel om syv århundreders udvikling fra »hof to Bülleke« til Strande kommune.

Dierk Puls har fået et meget menneskeligt billede frem af Friherre Friedrich Adolf Axel von Liliencron, hvis slægt havde rådet over store godser omkring Egernførde, men som selv havde kirkerottens finansielle status, da han kom til Egernførde i 1879. Han var født i Kiel 1844 som dansk undersåt, men meldte sig til den prøjsiske hær. Sår og navnlig gæld standsede hans officerskarriere, men da han efter et par års ophold i Amerika, hvor han håbede at blive glemt af sine kreditorer, vendte tilbage til Tyskland for at blive musiklærer i Hamborg, var han

for optimistisk. Han blev gift, men måtte pantsætte bryllupsgaver, møblerne blev hentet, ja, selv brudens ringe blev taget. Bruden rejste hjem til sin mor, og von Liliencron blev hjulpet til en stilling på landrådets kontor i Egernførde. Arbejdet passede ikke til hans gemyt, hvilket fremgår af hans humoristiske breve derfra. Men i Egernførde opdagede han, at han var digter. Han skabte sig et navn som tysk forfatter, hvor han er blevet kendt som Detlev von Liliencron. Når han benyttede en forfaders navn i stedet for et af de tre, han var blevet udstyret med i dåben, skyldtes det kendskabet til standsfordommene mod forfattere. Sine første arbejder forelagde han for Klaus Groth med en respekt, der både fremgår af brevets indledning: »Hochgeerther Meister! Hochzuverehrender Herr Professor!« og af den ærbødige underskrift: »Mit vorzüglicher Hochachtung und mit der grössten Verehrung habe ich die Ehre zu sein Euer Hochwohlgeboren ergebenster Freiherr von Liliencron.«

Iøvrigt er det værd at bemærke årbogens alsidige indhold og musiske præg. Der er et par småartikler om arkæologi, en grundig beskrivelse af et fugleparadis, en artikel om Denkmalschutzjahr 1975 med nogle fortrinlige illustrationer fra Egernførdes gadebillede, Jochen Senft har en interessant artikel om marinen i Egernførde, der har fået et kendt marinerkor af gospelsangere, men bogens forside er prydet af et blomsterbillede, og der er to artikler om Egernførdekunstnere, nemlig om blomstermaleren Max Streckenbach (1863–1936) og Ingeborg Hansen (f. 1934), og endelig er der en fængslende analyse af »Helene Voigt-Diederichs im Porträt«; Forfatterinden er forevigtet i otte afbildinger, og Heinz Rautenberg skildrer hendes liv i lys af disse portrætter.

bjs.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

2. januar: Nordfrislands amts indbyggertal var i 1975 161.278, hvilket svarer til 6 % (6,24) af Landet Slesvig-Holstens 2,58 mill. indbyggere. På halligerne bor kun 1 % af amtets indbyggere eller 322 personer. Pr. km² bor der i amtet 80 indbyggere mod 165 i landet og 250 i forbundsrepublikken. I 1947 var der 205.943 indbyggere og i 1939 108.779 indbyggere i hele amtet.

3. januar: Stormfloden forvolder digebrud i Nordfrislands amt på tolv steder. Hatsted kirkes tårn bliver svært beskadiget.

5. januar: Der regnes med skader på 40–50 mill. DM på digerne i Slesvig-Holsten.

Ministerpræsident Gerhard Stoltenberg slår til lyd for dansk-tyske samtaler om et fremskudt dige fra Silddæmningen og til Emmerlev.

Kielregeringen appellere til Bonn: En øget kystsikring bør gøres til en national opgave.

7. januar: Alene i Nordfrislands amt vil digereparationerne koste mellem 20 og 30 mill. DM, idet skaderne viser sig langt større end først antaget. Der regnes nu med, at skaderne alene i Slesvig-Holsten ligger på omkring 150 mill. DM.

10. januar: Ved en amtsfest for Sydslesvigsk Forening i Flensborg amt opfordrer formanden Gerhard Ernst til en nytænkning og vilje til at revidere knæsatte organisationsstandpunkter og desuden koncentrere ar-

bejdet for hele den danske folkedel om en målsætning som rækker ud over organisationernes lokale interesseskæper.

13. januar: Husums indbyggertal er stadig faldende og er nu nede på 25.010.

15. januar: Forbundsregeringen vil til udligning ved udgifterne på stormflodsskaderne, som ialt beløber sig til 70 mill. DM., yde 55 mill. DM.

16. januar: Til Flensborgs danske skoler er der foreløbig tilmeldt 209 begyndere. I 1974 var tallet 221 og i 1975 226 begyndere.

Yderligere en række kystsikringsprojekter tages nu frem, og man regner med at begynde inddigningen af Nordstrandbugten endnu i år, og til næste år at kunne begynde på et dige fra fastlandet over til øen Pelworm. Man vil dermed opnå, at de stærke »Prieler« fra Sønderåen og Heverstrømmen bliver hæmmet i deres ødelæggende virkninger på Pelworm og halligerne Høge og Süderoog.

Sydslesvigsk Vælgerforening kræver, at der for landsdelen Sydslesvig indsættes en landsbefuldmægtiget svarende til området Brunsbüttel.

Sønderbrarup jernbanestation er nedlagt som selvstændig enhed fra 1. januar. Forbundsbanerne erklærer, at man ikke har i sinde at indskrænke eller nedlægge yderligere.

17. januar: Efter en forbundsbevilling på 1/2 mill. DM har Nordfrislands amt anmo-

det arkitekt Carsten Rønnow, København, om at gennemføre en restaurering af Husum slot. Det er meningen at gengive dele af slottet det udseende, det havde i midten af 1700-tallet.

19. januar: Sydslesvigsk Vælgerforening tilslutter sig forslaget om et fremskudt dige fra Silddæmningen til Emmerlev.

20. januar: Med en nedgang i industriproduktionen på 5 % har landet Slesvig-Holsten klaret sig tilfredsstillende overfor en nedgang på forbundsbasis på 8,5 %. Slesvig-Holstens eksport til udlandet er samtidig steget med 16,7 %, mod et fald på forbundsbasis på 5,1 %.

Flensborg har nu plads til 90 % af byens børnehavegeneration med ialt 2432 pladser eller kun 3 færre, end der er tilmeldinger til.

I Kiellanddagen rejser Karl Otto Meyer spørgsmålet om, hvorvidt landdagen bør tage spørgsmålet om udlændinges ret til at stemme ved kommunale valg op til revision. Retten bør gives, når de har opholdt sig i landet i f.eks. mindst 5 år og har betalt skat i denne periode.

21. januar: De tyske forbundsbaner offentliggør en plan, hvorefter nettet reduceres fra 29.000 km til 16.000 km. Blandt de baner i Sydslesvig, der kan forventes nedlagt, er strækningerne Flensborg-Egernførde-Kiel, Flensborg-Lindholm, Nibøl-Sønderløgum, Husum-Bydelsdorf og Husum-St. Peter-Ording.

En ny stormflod rammer vestkysten, men vandstanden på 3,41 m over normal højde er 1,10 lavere end under stormfloden den 3. januar.

22. januar: Med et fødselsunderskud på 334 og en bortvandring på 930 noteres der igen et dalende indbyggertal i Flensborg, som nu er nede på 93.763.

Digeforbundet Viding herred og Gammel-

kog overrækker en petition til landbrugsminister Günter Flessner, hvori det understreges, at 10.000 mennesker i området lige syd for grænsen lever i stadig uro efter stormfloderne, hvorfor et fremskudt dige er absolut nødvendigt.

24. januar: Flensborg Industri- og Handelskammer protesterer mod forbundsbanernes planer om at nedlægge jernbanestrækningerne og fremhæver at øst- og vestkystregioner ikke må rives fra hinanden.

26. januar: 120 ha på Silds sydspids er gået tabt under stormfloderne.

27. januar: EF-kommissionen er principielt rede til at støtte det fælles dansk-tyske digeprojekt med lån fra EF's investeringsbank, oplyser CDU's gruppeformand i landdagen i Kiel, dr. Uwe Barschel.

Den danske skole i Harreslev har på grundlag af spørgsmålet: Hvor meget ved danske børn i Sydslesvig om det danske arbejde i Sydslesvig, i samarbejde med danske organisationer gennemført en række ekskursioner til belysning af enkelte arbejdsgrøner.

Schleswig-Holsteinische Landeszeitung mener, at den tilsyneladende enighed mellem ministerpræsident Dr. Gerhard Stoltenberg og trafikminister Niels Matthiasen om det fremskudte dige var et »stort fupnummer«. Dette benægtes dog kategorisk såvel fra København som Kiel.

28. januar: Trafikminister dr. Jürgen Westphal retter en kraftig kritik mod forbundsbanernes rationaliseringsplaner. Landsregeringen kræver, at banernes planer bringes i overensstemmelse med den regionale strukturpolitik.

30. januar: Med en festforestilling på Flensborg teater fejres 50 årsjubilæet for danske teaterforestillinger i Flensborg. Et forslag fra SSV om oprettelse af en Danevirke-stif-

telse får en positiv modtagelse i Flensborg-Slesvig amts Danevirkeudvalg. Stiftelsens opgave skal primært være at skaffe midler til bevaring af voldene og til information om de historiske anlæg.

31. januar: Den danske børnehaven på Hareslevmark kan fejre 50-års jubilæum.

NORD FOR GRÆNSEN

3. januar: Den værste stormflod i 52 år rammer Sønderjyllands vestkyst. Vandet steg 4,88 m over dagligt vande. 20.000 mennesker evakueres fra Tønder, Højer og Ribe. Forbindelsen til Rømø er totalt afbrudt efter svære ødelæggelser på Rømodæmningen.

5. januar: Statsminister Anker Jørgensen og trafikminister Niels Matthiassen aflægger besøg i de stormflodsramte områder. Nødvendigheden af et fremskudt dige erkendes. Det vil koste ca. 77,5 mill. kr.

7. januar: Stormflodsskaderne beløber sig til omkring 6 mill. kr. hvoraf 5 mill. til istandsættelse til Rømodæmningen.

Der ankes over manglende koordinering hen over grænsen under en stormflodssituation.

Et fremskudt dige vil betyde indvinding af 800 ha landbrugsjord.

Sønderjyllands amtsråd tilslutter sig enstemmigt kravet om et fremskudt dige.

8. januar: Direktoratet for Erhvervsuddannelserne har meddelt Haderslev Handelsskole, at skolen kan oprette et handelsgymnasium fra 1. august.

I en festtale i anledning af Højer tyske skoles 25 års jubilæum udtaler fhv. skolekonsulent Athur Lessow, at for 25 år siden talte en sund fornuft imod oprettelsen af en

tysk skole og oplyste, at 98 % af de tyske skolars nybegyndere kom fra tyske børnehaver.

10. januar: Padborg-Kruså erhvervsråd fremsætter ønske om et toldfrilager i forbindelse med godsregistreringsområdet på industriarealet.

I Haderslev indvies det nye sygehus.

Udenrigs-økonomiminister Ivar Nørgaard siger i et svar til Padborg-Kruså erhvervsråd, at egnsudviklingsstøtten syd for grænsen bør nedsættes, så den svarer til, hvad der ydes nord for grænsen.

12. januar: På Sønderjyllands amts økonomiudvalgs møde oplyses, at udbedringen af dige- og dæmningsskader ved Sønderjyllands vadehavskyst vil kræve ca. 7 mill. kr. heraf alene 5 mill. til Rømodæmningen.

14. januar: Den tyske efterskole i Tinglev, som har 53 elever i indeværende skoleår, heraf 27 fra Danmark, 23 fra Vesttyskland, 2 fra Holland og 1 fra Sverige, har planer om at oprette en handelslinie ved siden af landbrugslinien.

Samfundsøkonomisk vil det være yderst rentabelt at bygge en fast forbindelse over Storebælt, uanset om udviklingen i vejtrafikken frem til år 2000 bliver op til 40 % lavere end forudset i tidligere prognoser, siger trafikminister Niels Matthiassen til folketingets udvalg for offentlige arbejder.

15. januar: Folketingets finansudvalg giver tilslutning til, at Grænseregions-forskningsinstituttet i Åbenrå kan starte pr. 1. april 1976. Udgifterne, der deles mellem staten og Sønderjyllands amt, anslås for det første år til 1 mill. kr. Det bliver instituttets opgave på videnskabelig basis at undersøge og fremskaffe informationer om problemer ved andre europæiske grænser herunder sproglige, erhvervmæssige og andre europæiske integrationsproblemer.

Arbejderbevægelsens sønderjydske Landsforbund starter udgivelsen af et nyt blad »Lønmodtageren«, som skal komme med 24 numre om året.

16. januar: En arbejdsgruppe nedsat af DSB skal undersøge, om godstrafikken over den dansk-tysk grænse kan afvikles hurtigere.

Sønderborg havn løber i følge Vestkysten alvorlig fare for at blive lukket, da der er konstateret et foruroligende fald i godsmængden.

Programrådene i Ribe og Sønderjyllands amter vil i fællesskab gennemføre landets landets første forsøg med regionalt TV. Danmarks Radios studie i Åbenrå skal være produktionscenter.

17. januar: Præsidenten for Flensborg Industri- og Handelskammer dr. Rossen siger i en samtale med Der Nordschleswiger, at han ikke finder den præferencestilling Flensborg har med hensyn til udviklingstilskud urimelig. Flensborg får sit tilskud som søgrænseområde, mens Nordfrislands amt intet får. Til gengæld får Tønder dansk egnsudviklingsstøtte.

18. januar: Johanne Hansen, Vollerup, og Signe Førby, Harreby, modtager hver 3000 kr. af H. V. Clausens og Johan Ottosens legat.

En stormflodssikring af Rømø havn kan tidligst ventes i 1977, når en ny dækmole er bygget.

21. januar: En ny stormflod truer Sønderjyllands vestkyst. Der evakueres 460 personer fra Højer-området i Ny Frederikskog og Rudbøl kog. Vandstanden nåede dog kun 3,90 m over normalen mod 4,80 m under sidste stormflod.

22. januar: Erlev børnehjem; den 65 år gamle institution nedlægges pr. 1.4. 1976.

30. januar: Et sønderjydsk atom-kraftværk kan tidligst ventes i 1990'erne erklærer direktør K. Fischer, Sønderjyllands Højspændingsværk.

30. januar: I følge den af Sønderjyllands amtskommune udsendte statistik over skolevæsenet har 41.503 elever i Sønderjydske skoler dansk undervisningssprog og 1393 elever 3,25 % tysk undervisningssprog i 1.-10. skoleår. Det samlede elevtal i alle skoler steg fra 1946 til 1973 fra 24.131 til 42.564. I 1975 var tallet 42.896.

Folketingsmand Johs. Burgdorff stiller spørgsmålet til trafikministeren om et dige mellem Bådsbøl og Koldby syd for Ballum, hvor beboerne er stærkt truet ved stormfloder.

31. januar: Lederen af vandbygningsdirektoratet i Husum Fr. H. Andresen afviser den af fhv. udenrigsminister Ove Guldberg foreslåede såkaldte »ydredæmning« fra Esbjerg via Fanø, Manø og Rømø til Sild. Planen er fuldstændig urealistisk.

Rettelser:

Januar 1976, side 5, 2. sp., linie 9 f.n. Læs: amtmand von Døring.

side 6, linie 3 f.n. Læs: historikeren Niels R., P. A. Heibergs kampfælle.

side 7, 4. linie, f.o. Læs: den 16. april 1839.

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Grænselandets liv Grænselandets sang

møder De i

Ajdske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

De gamle jyske kreditforeninger

JYDSK GRUNDEJER-KREDITFORENING
og

NYJYDSKE KJØBSTAD-CREDITFORENING
er nu

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Herning: Århus:
(07) 12 53 00 (06) 12 53 00

**CHECK
KONTO**

De har hørt om det penge-
løse samfund... det er noget
med checks... det er noget
nemt... noget der holder
orden i det økonomiske.
Tal med banken
- de taler Deres sprog.

SYDBANK
- den sønderjyske bank

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/s

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Idrætshøjskolen i Sønderborg

Højskole med lederuddannelse i
gymnastik, boldspil, fri idræt og
svømning.

6 mdrs. vinterkursus for mænd og
kvinder fra 3/10-28/3.

3 mdrs. sommerkursus for mænd
og kvinder fra 3/5-28/7.

Tlf. (04) 42 18 48 Bent Brier

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

LØGUMKLOSTER HØJSKOLE

5 måneder fra januar. Korte kursus
juni-december.

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

Jyllands Kreditforening

HADERSLEV
TELEFON NR. (04) 52 27 25

Haderslev museum
Tlf. 52 23 62

Museet på Sønderborg slot
Tlf. 42 25 39

Tønder museum
Tlf. 72 26 57

Aabenraa museum
Tlf. 62 26 45

Ladelund Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

A/S Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

KREDIT FORENINGEN DANMARK

*Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn*

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder, tlf. (04) 72 18 78.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland. Landsarkivet. 6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 4 26 82.

Abonnementspris: 52,- kr. årlig, frit tilsendt.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri A/S, Tønder.

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet
N. A. Christensen & Co.
Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

HØJST ANTIK

Bredgade 4, Øster-Højst (14 km nord-øst for Tønder).

Sønderjyske antikviteter sælges.
E. Lund Christiansen, Bredgade 4,
6254 Øster-Højst. Tlf. (04) 74 51 36.

DANEOD HØJSKOLE – ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

TRY HØJSKOLE

9330
Dronninglund
Sygeplejehøjskole

SØNDERBORG HANDELSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

TØNDER STATSEMINARIUM

Grønlandsseminariat
Tilmelding for 1975/76 helst
1. maj, senest 30. juni.
Tlf. (04) 72 35 11

De fleste ta'r os for pengenes skyld

I Sparekassen træffer De folk med økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget ud af pengene, og som gerne vil hjælpe Dem til en god handel. Det kalder vi Sparekassens Økonomi-service.

Tal med Sparekassen, før De handler. Uanset om det gælder køb og salg af værdipapirer, eget hus eller bare almindelige daglige økonomiske spørgsmål. De er altid velkommen!

Økonomiservice -

Spørg
SPAREKASSEN

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM 1/3 • VOJENS